

## **An analysis of the Representation of Traditional Feminine identity in Pahlavi Novels: The Case Study of the Novel *Ziba***

Arman Heidari\*

Afsaneh Noori\*\*

### **Abstract**

The novel *Ziba* by Mohammad Hejazi, one of the most realistic works of the early Pahlavi period, addresses social issues, particularly the status of women. This research describes and analyzes the representation of traditional femininity in this novel using a qualitative approach and thematic analysis method. The unit of analysis was the sentence, and the meanings of related propositions were identified, coded, and systematically analyzed. The inductive-a posteriori analysis of the related propositions revealed that the most significant indicators of traditional femininity represented in *Ziba* can be described and analyzed under the main categories of role-appropriate naming, the prominence of family functions and internal relationships, limited social interactions, objectified, submissive, and dependent identities of women, the dominance of traditional cognitive-intellectual values, and strategies reinforcing tradition and patriarchal relationships based on female subjugation. These multiple semantic categories, in interaction with one another, have provided a coherent, understandable, logical, and reasonable narrative of traditional femininity in *Ziba*. Overall, the diverse representation of women with different characteristics and situations cannot be described and analyzed under a single, overarching category of the traditional "woman." This is because the women in the novel are portrayed in varied and diverse ways, influenced by their individual and social characteristics.

\* Associate Professor of Sociology Sociology department, humanities faculty, yasouj university, Yasouj, Iran  
(Corresponding Author), <http://www.orcid/0000-0003-2782-274>

\*\* PhD Candidate in Persian Language and Literature, Yasuj University, Yasouj, Iran,  
[noori9111@yahoo.com](mailto:noori9111@yahoo.com)

Date received: 20/08/2024, Date of acceptance: 09/02/2025



**Keywords:** feminine Identity, women's representation, female traditional functions, the novel of Ziba, Mohammad Hejazi.

### **Introduction**

Literature is as much a mirror of social changes and cultural developments of societies is affected by them. In Iran, since the end of the Qajar rule, one of the most important structural developments has been familiarity with modern ideas and their increasing prevalence in society. The emergence and gradual expansion of the novel genre has been also known as one of the most important cultural manifestations of this influence. What distinguishes the novel genre from other literary forms is that it can present a largely realistic picture of the cultural characteristics of a group or society at a particular time. Thus, the scientific study of novels is significant in that they can affect the current social atmosphere of society or some groups by stabilizing, reforming, or changing their living conditions. Undoubtedly, the definition and redefinition of femininity in various dimensions has been one of the most important challenges and debatable consequences of the gradual familiarity, entry, and spread of modern ideas in Iran. A situation that has been reflected in diverse texts including novels. Therefore, investigating the way of representing women's roles, tasks, identities, and positions in novels can be considered one of the most interesting ways to analyze and explore the constructed feminine identity in the cultural space of the early modern era in Iran.

#### **Research Questions**

Based on the basic assumption that female novels of any particular period can be considered in a way that is in line with the consolidation or conversely transformation of their previous status, identities, and roles; the main goal of the authors was to answer the question of how is the representation of female identity in the novel "Ziba"? Are the women and feminine roles represented in this novel traditional? modern? Or traditional-modern?

### **Materials & Methods**

The main source and material examined to answer the research questions was Mohammad Hejazi's Ziba novel. Hejazi was sufficiently familiar with Iranian literature and Western culture. He also integrated romanticism and realism styles. The novel as the most realistic Hejazi's work has been able to narrate in detail the social situations of the post-Constitutional Movement era especially the extensive changes in

women's social situation. Historically, this novel dates back to the early Pahlavi period, which is considered the beginning of the government's first efforts to establish a modern state and expand modernization in Iran. **Methodologically**, the research was done by using a qualitative-inductive method and thematic analysis. The researchers sought to describe, categorize, and analyze the relevant feminine themes in Ziaba's novel by understanding and extracting the statements that referred to women implicitly or explicitly. Inductive, meaning that without any main prior hypothesis, the researchers extracted the types of identification, values, norms, interactions, action patterns, etc. of women and femininity represented in the novel and then analyzed the extracted categories at a more abstract level. The systematic thematic analysis method used here involves six basic steps making transcripts and familiarizing with the data; identifying and determining main concepts; code selection; theme development; conceptualization through interpretation of keywords, codes, and themes; and finally, development of a conceptual model. Firstly, the explicit and implicit meanings of the textual themes were considered; then, in the analysis phase, the extracted meanings were illustrated referring to the Iranian historical social and cultural contexts of female behaviors, roles and interactions, etc.

### Discussion & Results

The most important indicators of the represented traditional femininity in the novel can be explained under the major categories of "essentialist naming", "methods of achieving and specific tasks of the role"; "portraying feminine identity"; "orienting value-cognitive frameworks"; and "relational strategies". Illustratively, there are a variety of traditional and religious names, also names that represent the women's social status and the power hierarchy of their families. To some extent, the attributed tasks, challenges, and how women cope with these challenges are mostly consistent with their attributed names. In Ziba's novel, tasks such as washing dishes, taking care of children, satisfying the husbands' and children's needs, applying hard and soft violence against the young children of the family, and at the same time enduring all kinds of hard and soft violence from the male members of the family, etc., are frequently depicted as the main traditional duties of the women. In the novel, feminine identities are more depicted in their being under ownership, having an instrumental role, objectification, blaming them while becoming often male victims, defining their identity inclusively through connections with men, and the primacy of the family institution over their own needs and ignoring their aspirations. The

traditional intellectual framework is crystallized in indicators such as "choosing arranged marriage", "female pretending to be oppressed and resorting more to crying and wailing to assert their rights", "believing in superstitions", and "preferring institutionalism over their rights". With few exceptions, when faced with men or placed in difficult situations, women often have adopted types of behavioral, emotional, and cognitive actions and reactions that have all contributed to consolidate and perpetuate their traditional subordinate and domineered status. It appears that Hijazi by depicting the diverse interconnected components of femininity functions and identities in the Ziba novel, could represent a coherent, understandable, logical, and reasonable narrative of the traditional femininity in the first Pahlavi era. A narrative that is largely in keeping with the conflicting and tense historical-cultural situation of Iranian society in transition at that time.

### Conclusion

Despite making the traditional awareness maxima, the way women are represented in the novel has been diverse and multifaceted depending on their different physical and psychological characteristics, specific life cycles, and belonging to different classes and statuses. Accordingly, contrary to Lukacs's view, such attributed diverse characteristics and strategies cannot be described and analyzed exclusively based on a class-based perspective or represented abstractly under a single, generalizing, and inclusive title of traditional "woman." Because, concretely the different sub-groups of women in the novel are attributed different and diverse functions and identities and adopted diverse manners for dealing with their affairs based on their personal, familial, and socioeconomic attributes.

### Bibliography

- Abbasi, Somayeh; Mousavi, Mansour. (2014). "A Look at the Status of Iranian Women During the Pahlavi Era from 1921 to 1953," *Women's Research Journal*, Institute for Humanities and Cultural Studies, Vol. 5, No. 1, pp. 59–82. [in Persian]
- Afsharnia, Alireza. (1978). *Women and the Liberation of Productive Forces*, Tehran: Pishgam Publications. [in Persian]
- Ahmadi, Babak. (1994). *Modernity and Critical Thought*, 1st Edition, Tehran: Markaz. [in Persian]
- Amanat, Abbas. (2021). *Modern History of Iran*, Tehran: Vagard. [in Persian]
- Azhand, Yaqub. (1984). *Modern Literature of Iran*, 1st Edition, Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Barkat, Behzad. (2008). "Identity and Its Reflection in the Novel," *Adab Pazhuhi*, No. 5, Summer and Fall 2008, pp. 61–90. [in Persian]

- Berger, P. L., & Luckmann, T. (1966), *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Garden City, NY: Anchor Books.
- Braun, V. & Clarke, V. (2012), Thematic analysis. In H. Cooper, P. M. Camic, D. L. Long, A. T. Panter, D. Rindskopf, & K. J. Sher (Eds), *APA handbook of research methods in psychology*, Vol. 2: Research designs: Quantitative, qualitative, neuropsychological, and biological (pp. 57-71). Washington, DC: American Psychological Association.
- De Beauvoir, Simone (2023). *The Second Sex* (2 Volumes). Translated by Ghasem Sanavi. Tehran: Toos Publications. [in Persian]
- Dehghani, Hamideh; Heidari, Arman; Rezaei, Reza; and Moradi, Ramin. (2023). "Sociological Evaluation and Critique of the Representation of Feminine Identity in Mohammad Hajjazi's Novels (Homa, Ziba, Parichehr)." Vol. 16, No. 62, pp. 7–14. [in Persian]
- Dworkin, Andrea (2000), *Scapegoat, The Jews, Israel, and Women's Liberation*, New York: Free Press.
- Este'lami, Mohammad. (1976). *Literature of the Awakening and Contemporary Period*, Tehran: Sepahian-e Enghelab-e Iran University Press. [in Persian]
- Farmanfarmaian, Setareh. (1999). *A Girl from Iran*, Translated by Abolfazl Tabatabai, Tehran: Karang. [in Persian]
- Ghazali, Imam Mohammad. (1982). *Nasihat al-Muluk*, Edited by Jalaluddin Homayi, Tehran: Babak. [in Persian]
- Giddens, A. (1990), *The Consequences of Modernity*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Giddens, Anthony (1999). *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Translated by Nasser Mofaghian. Tehran: Ney. [in Persian]
- Giddens, Anthony (2001). *The Consequences of Modernity*, Translated by Mohsen Solasi. 2nd Edition. Tehran: Markaz. [in Persian]
- Haj Seyed Javadi, Hassan. (2003). *Research and Investigation in Contemporary Iranian Literature*, 1st Edition, Tehran: Iranian Researchers Group Publications. [in Persian]
- Hajjazi, Mohammad. (1966). *Beautiful Novel*, Tehran: Offset Company. [in Persian]
- Hasani, Raziye, and Akhavan Kazemi, Masoud. (2020). "The Women's Non-Movement and Changes in Social Relations in Iran," *Cultural Sociology Journal*, Vol. 11, No. 3, pp. 59–85. [in Persian]
- Hasheminejad, Ghasem. (2013). *Bouteh bar Bouteh (Critiques of Contemporary Works)*, 2nd Edition, Tehran: Hermes. [in Persian]
- Heidari, Arman; Malek Ahmadi, Hakimeh. (2019). "Analysis of the Representation of Women in the Discourse of Moderation: A Discursive Analysis of Hassan Rouhani's Speeches," *Women's Research Journal*, Vol. 10, No. 4, Winter 2019, pp. 27–48. [in Persian]
- \_\_\_\_\_, \_\_\_\_\_. (2024). *Manuscripts and My Own Questions*. No Place: No Publisher. [in Persian]
- Hoquqi, Mohammad. (1998). *A Review of the History of Literature and Contemporary Literature of Iran*, Vol. 1 (Prose – Fiction), 1st Edition, Tehran: Qatreh. [in Persian]

- Jamalzadeh, Mohammad Ali. (1948). *Introduction to the Book "Deliran-e Tangestani" by Mohammad Hossein Adamiyat*, 4th Edition, Tehran: Agah Publications. [in Persian]
- Jamshidiha, Gholamreza, and Fooladiyan, Majid. (2011). "Examining the Evolution of Public Culture in Iran Based on the Analysis of Naming," *Cultural and Communication Studies*, Vol. 7, No. 24, Fall, pp. 40–59. [in Persian]
- Kalantar Zarrabi, Abdolrahim. (1982). *History of Kashan*, Tehran: Babak. [in Persian]
- Kamshad, Hassan. (2004). *Modern Persian Prose*, Translated by Javad Tahoorian and Mahyar Alavi Moghaddam. Sabzevar: Azhand, 1st Edition. [in Persian]
- Kiani Qaleh Sard, Soroush, and Arslan Bad, Mohammad Reza. (2014). "Economic Empowerment of Women with a Look at Japan's Experience." National Conference on Women and Sustainable Rural Development. [in Persian]
- Kolakowski, Leszek. (2008). *Main Currents of Marxism* (Vol. 3). Translated by Ali Milani, Tehran: Akhtaran. [in Persian]
- Lowenthal, Leo (2007). *Critical Approaches in the Sociology of Literature*, Translated by Mohammad Reza Shadrou, 1st Edition, Tehran: Ney Publications. [in Persian]
- Lukács, Georg. (2018). *Sociology of the Novel*, Translated by Mohammad Jafar Pouyandeh, Tehran: Mahi. [in Persian]
- Marshall, Gordon (1998), *A Dictionary of Sociology*. Oxford: Oxford University.
- Mirabedini, Hassan. (2001). *One Hundred Years of Iranian Fiction*, Vol. 2, 2nd Edition, Tehran: Cheshmeh Publications. [in Persian]
- Moghaddi, Mohammad Taghi. (2011). "Laclau and Mouffe's Discourse Analysis Theory and Its Critique," *Cultural and Social Knowledge*, Vol. 2, No. 2, Spring 2011, pp. 91–124.
- Naeem, Muhammad; Ozuem, Wilson; Howell, Kerry; and Ranfagni, Silvia (2023), A step-by-step process of thematic analysis to develop a conceptual model in qualitative research, *International Journal of Qualitative Methods*, Vol. 22, 1-18.
- Najjaran, Reyhaneh, and Namayandeh Joorabchi, Toktam. (2024). "Sociological Analysis of Body Dissatisfaction in the Context of Contemporary Iranian Culture: A Case Study of Mashhad Women," *Cultural Sociology Journal*, Article in Press. [in Persian]
- Pouyandeh, Mohammad Jafar. (1998). *An Introduction to the Sociology of Literature*, Tehran: Naghsh-e Jahan. [in Persian]
- Roh al-Amini, Mahmoud. (2000). *Cultural and Social Manifestations in Persian Literature*, 3rd Edition, Tehran: Agah Publications. [in Persian]
- Sepanlou, Mohammad Ali. (1995). *Pioneering Writers of Iran from the Constitutional Era to 1971*, 5th Edition, Tehran: Negah Publications. [in Persian]
- Shafiei, Seyyedeh Somayeh. (2024). "The Social Status of Women in the Analysis of Zanddokht Shirazi's Works; Toward an Alternative Position in the First Pahlavi Era," *Cultural Sociology Journal*. Article in Press. [in Persian]
- Smith, P., & Riley, A. (2009). *Cultural theory, an introduction* second edition). Singapore: Blackwell.

## 629 Abstract

- Tadie, Jean Yves. (1998). *Sociology of Literature and Its Founders*. Translated by Mohammad Jafar Pouyandeh, Tehran: Naghsh-e Jahan. [in Persian]
- Taylor, Charles (2000), *The Ethics of Authenticity*. U S A: Harvard University.
- Turner, J. (2003). *The Structure of Sociological Theory*. UCLA, U S A: Wadsworth Publishing Company.
- Tusi, Khajeh Nasir. (1977). *Akhlaq-e Naseri*, Edited by Mojtaba Minovi and Alireza Heidari, Tehran: Kharazmi. [in Persian]
- Westerling, Allan (2010), "Posttraditional Families?" [http:// www.magenta. Ruc. dk/paes/ forskerskolen/program/ info/ active](http://www.magenta.Ruc.dk/paes/forskerskolen/program/info/active) 2005.
- Zima, Pierre. (1998). *Sociology of the Novel from the Perspectives of Ian Watt, Lukács, Masher, Goldman, and Bakhtin*. Translated by Mohammad Jafar Pouyandeh, Tehran: Naghsh-e Jahan. [in Persian]
- Zima, Pierre. (1998). *Empirical and Dialectical Methods in the Sociology of Literature*. Translated by Mohammad Jafar Pouyandeh, Tehran: Naghsh-e Jahan. [in Persian]



## تحلیل بازنمایی هویت زنانگی سنتی در رمان‌های پهلوی: نمونه مورد مطالعه رمان «زیبا»

آرمان حیدری\*

افسانه نوری\*\*

### چکیده

رمان «زیبا» نوشته محمد حجازی، از واقع‌گرایانه‌ترین آثار دوره پهلوی اول، به بررسی مسائل اجتماعی، به‌ویژه وضعیت زنان، پرداخته است. این پژوهش نحوه بازنمایی هویت زنانگی سنتی در این رمان را با رهیافت کیفی و روش تحلیل تماتیک توصیف و تحلیل کرده است. واحد تحلیل جمله بوده و معانی گزاره‌های مرتبط شناسایی، کدگذاری و در نهایت به صورت نظام‌مند تحلیل شده‌اند. تحلیل استقرایی - پسینی گزاره‌های مرتبط نشان داد مهم‌ترین شاخص‌های زنانگی سنتی بازنمایی شده در رمان زیبا را می‌توان ذیل مقوله‌های اصلی و عمده نام‌گذاری متناسب با نقش، برجستگی کارویژه‌ها و روابط اندرونی خانواده، تعاملات اجتماعی محدود، هویت‌یابی‌های شیء‌گونه، انقیادی و وابسته زنان، سیطره ارزش‌های فکری - شناختی سنتی، و استراتژی‌های تحکیم بخش سنت و روابط مردسالارانه مبتنی بر انقیاد زنانه توصیف و تحلیل نمود. این مقولات معنایی چندگانه در ارتباط متقابل با یکدیگر توانسته‌اند روایتی منسجم، فهم‌پذیر، منطقی و معقول از سیمای زنانگی سنتی در رمان زیبا ارائه کنند. در کل، نمی‌توان نحوه بازنمایی متکثر زنان دارای ویژگی‌ها و موقعیت‌های متفاوت را ذیل ابر مقوله واحد و عمومیت‌بخش "زن" سنتی توصیف و تحلیل نمود. زیرا، زنان رمان متأثر از خصوصیات فردی - اجتماعی متفاوت به گونه‌های متفاوت و متکثری بازنمایی شده‌اند.

\* دانشیار گروه جامعه‌شناسی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران (نویسنده مسئول)، alheidari2011@yu.ac.ir

\*\* دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران، noori9111@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۳۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۲۱



**کلیدواژه‌ها:** هویت زنانگی، بازنمایی زنان، کارویژه‌های سستی زنانه، رمان زیبا، محمد حجازی.

## ۱. مقدمه و بیان مسأله

ادبیات همواره آینه‌ای از تحولات اجتماعی و فرهنگی جامع و بازتاب‌دهنده تغییرات و پویایی‌های آن بوده است. به تعبیری، «می‌توان یک جامعه را با بررسی محتوا و موضوع ادبیات آن شناخت؛ رویدادها و رفتارهای اجتماعی را دانست؛ و سیر تحولی پدیده‌های اجتماعی را ردیابی کرد» (روح‌الامینی، ۱۳۷۹: ۹-۱۰). اما ادبیات نیز به نوبه خود متأثر از تغییر و تحولات اجتماعی است. از این منظر، در ایران، از اواخر حکومت قاجار، ارتباط و تأثیرپذیری فرهنگ و جامعه ایرانی از غرب تشدید شد. یکی از مهم‌ترین نمودهای فرهنگی این تأثیر، گسترش و رونق تألیف ژانر رمان و بازتاب دادن ویژگی‌ها و مسائل جامعه‌ی (Societal problems) یا گروه‌های مختلف جامعه در آن بوده است. تمایز ژانر رمان با سایر منابع و متون ادبی این است که «رمان» می‌تواند تصویری تا حد زیادی رئالیستی از ویژگی‌های فرهنگی یک گروه یا جامعه در برهه‌ای خاص ارائه دهد. رمان‌ها توصیف غلیظی از زندگی ارائه می‌دهند و ما از طریق رمان با احساسات و روابطی روبه‌رو می‌شویم که در غیر این صورت از دایره توجه ما خارج می‌بودند (Grafström and Jonsson, 2019). به نقل از دهقانی و دیگران، ۱۴۰۲).

بدون شک، یکی از مهم‌ترین حوزه‌ها و چالش‌های مهم اما کمتر واریسی شده در دوران معاصر ایران، کیفیت و پویایی درک و تصور ما از نقش، کارویژه‌ها، هویت و جایگاه زنان در طول پروسه آشنایی با غرب و اندیشه‌های غربی و نحوه «بازنمایی» آن‌ها در فرم‌های ادبی جدید مانند ژانر رمان بوده است. البته رمان نویس و رمان‌ها هم تصویری "عینی و ابژکتیو" از امور اجتماعی زمانه ارائه نمی‌دهند؛ چون هم تحت تأثیر «گفتمان» و فضای گفتمانی خاصی تحقق می‌یابند، هم در صدد تحکیم یا انتقاد از وضعیت فرهنگی خاصی هستند (حیدری و ملک احمدی، ۱۳۹۸؛ مقدمی، ۱۳۹۰). به تعبیر هنری جیمز (Henry James) روایت در یک رمان بر اساس دو عامل «گزینش» (selection) و «افتراق» (discrimination) شکل می‌گیرد. بدین معنی که رمان‌نویس با انتخاب یک زاویه دید همزمان مجبور به انتخاب و حذف رویدادها، شخصیت‌ها و توصیف‌هایی خاص است (Najoomian, 2006: 53). به نقل از دهقانی، حیدری و رضایی، ۱۴۰۳). لوونتال معتقد است

رمان‌ها نه تنها به عنوان آثار ادبی، بلکه به عنوان پلی میان ادبیات و واقعیت‌های اجتماعی عمل می‌کنند. هنرمند نیز از طریق ادبیات، فضای اجتماعی فردی و خصوصی را به حوزه آگاهی می‌کشاند و به این ترتیب، آگاهی‌های نادرست را اصلاح می‌کند (لوونتال، ۱۳۸۶: ۱۲۳). بنابراین، رمان می‌تواند به عنوان پلی بین ادبیات و واقعیت‌های اجتماعی عمل کند که پژوهشگران با تحلیل آن می‌توانند تا حد زیادی به درک زمینه و بازنمایی تاریخ فرهنگی و اجتماعی جنسیتی ایران دوره پهلوی نائل آیند (برکت، ۱۳۸۷).

در مورد چرایی انتخاب رمان زیبا باید گفت که مؤلف این رمان یعنی حجازی، با ادبیات ایران و فرهنگ مغرب زمین آشنایی کافی داشته (استعلامی، ۲۵۳۵: ۱۵۰)؛ و «در نویسندگی رمانتیسیم و رئالیسم را باهم تألیف کرده است» (سیاح، ۱۳۵۴: ۲۵۳-۲۶۳). هر چند «رمان زیبا با اسلوب اروپایی نوشته شده» (یاسمی، ۱۳۱۶: ۱۰۹)؛ اما حجازی با الهام گرفتن از داستان‌های بلند فرانسوی و با بهره‌گیری از بیان رویدادهای اجتماعی، توانسته است واقع‌گرایانه‌ترین اثر خود را خلق کند. اثری که به تفصیل موقعیت‌های اجتماعی دوران پس از جنبش مشروطه از جمله تحولات گسترده در اوضاع زنان را توصیف و روایت می‌کند (سپانلو، ۱۳۷۴: ۱۴۷-۱۴۸). این رمان مربوط به دوره پهلوی اول است که به دلیل تلاش حکومت برای تأسیس دولت مدرن و گسترش مدرنیزاسیون، مقطعی دوران‌ساز و مؤثر در شکل‌دهی بنیان‌های فکری ایران نوین به شمار می‌رود (Alizadeh And Tarafdari, 2020: 103). البته بعضی مانند جمالزاده نیز، هرچند رمان‌های حجازی را از حیث انشاء و فکر و بیان مطالب بی‌نهایت جالب توجه و مهم می‌دانند؛ اما قوه جاذبه آن‌ها را ناکافی دانسته و خواندن آن‌ها را فاقد ولع و عطشی می‌دانند که در خواندن رمان‌های فرنگی به انسان مستولی می‌شود (جمالزاده، ۱۳۲۷: ۲۱).

لازم به بیان نیست که تعریف و بازتعریف زنانگی در ابعاد گوناگون یکی از مهم‌ترین پیامدهای آشنایی، ورود و فراگیر تدریجی اندیشه‌های متجددانه در ایران بوده است. با این وجود، تصور و تعریف یکسانی از مفاهیم مهم و پرکاربردی مانند سنت (tradition)، مدرنیته (modernity) و چگونگی نسبت آن‌ها با یکدیگر وجود ندارد. همچنین، تصور از زنانگی بیشتر در فرمی انتزاعی، ایده‌آل‌نگر و در فضایی دوقطبی به مثابه نماد شر، تبهکاری، شیطان صفتی؛ یا متقابلاً واجد خصوصیات فرشته‌مآبی، کانون خیر، برکت و نیکی مفهوم، تصویرپردازی و هویت‌یابی شده است. به هر حال، از منظر جامعه‌شناختی و در سطح انضمامی و واقعی‌تر، تصویر و مفهوم‌پردازی زنان و زنانگی از پیچیدگی و تنوع بیشتری

برخوردار است. از این منظر، فرض می‌شود رمان‌های زنانه می‌توانند شکلی از هویت و جهان زنانه‌ای را روایت و تصویرسازی کنند که در راستای تداوم و تحکیم وضعیت پیشین (سنتی) زنان؛ یا برعکس، با بازنمایی هویت و کار ویژه‌های جدید زنانه، در راستای ترویج و تقویت فاصله‌گیری آن‌ها از هویت و نقش‌های سنتی و روی‌آوردگی‌شان به سمت دنیای مدرن و ارزش‌های خاص آن باشد. در این راستا، هدف اصلی نویسندگان این مقاله پاسخ‌گویی به این سؤال بوده است که بازنمایی هویت زنانه در رمان زیبا چگونه است؟ آیا زنان و کارویژه‌های زنانه بازنمایی شده در این رمان سنتی‌اند؟ مدرن‌اند؟ یا سنتی - مدرن‌اند؟ از آنجاکه این مطالعه با روش استقرایی و بدون طرح هیچ‌گونه فرضیه پیشینی صریحی در خصوص نحوه بازنمایی زنان در رمان موردنظر انجام گرفته است پیشاپیش محققان هیچ‌گونه فرضیه‌ای (Hypothesis) را در خصوص پاسخ به سؤالات بالا مُرجَح ندانسته‌اند؛ اما مفروض (assumption) اساسی محققان این بوده است که حداقل با تحلیل رمان‌های آغازین آشنایی ایرانیان با مدرنیته، مانند رمان "زیبا"، در حوزه‌های مختلف، از جمله حوزه زنان، می‌توان تا حدودی به ارزیابی دیدگاه و نقطه نظر رمان‌نویسان اولیه از زنانگی و کارویژه‌های مهم آنان پی برد. رمان «زیبا»، در بین آثار متعدد حجازی، به چند دلیل به‌عنوان متن مورد بررسی انتخاب شد. این اثر به‌طور مؤثری فضای گذار جامعه ایرانی از سنت به مدرنیته را بازتاب می‌دهد و به‌ویژه به بررسی تغییرات نقش زنان در این دوران می‌پردازد. حجازی در این رمان، مجموعه‌ای از زنان و شخصیت‌های زنانه را به تصویر می‌کشد که می‌توانند امکان مناسبی را برای توصیف و تحلیل تفصیلی ویژگی‌های زنانگی و کیفیت هویت‌های زنانه فراهم آورد.

در عصر پهلوی، زنان، به خصوص در دهه‌های آغازین آن، مانند دوره‌های پیشین در چهارچوب نظام سنتی محصور بودند و فقط در جایگاه همسر و مادر ایفای نقش می‌کردند. زنان در این نظام، در طی قرون متمادی فقط به عوان بنده مرد (غزالی، ۱۳۶۱: ۲۱۷)؛ و فردی که باید در اطاعت شوهر و آماده بذل نفس برای مرد باشد (طوسی، ۱۳۵۶: ۲۱۶) شناخته شده‌اند. کارآمدترین پیشه زن بریدن، دوختن و پختن (کلانتر ضرابی، ۱۳۶۱: ۲۷۳)؛ و بالاترین حس وی پاکدامنی و دین‌داری (فرمانفرمائی‌ان، ۱۳۷۸: ۵۳) معرفی می‌شد. هنجارهای اجتماعی در مورد فرودستی زنان و تبعیض جنسیتی، حتی تا اواخر قرن بیستم و تحت حکومت سکولار پهلوی هم به شکل مستحکمی وجود داشت. در شهرها وابستگی زن به اعضای مرد خانواده مانند پدر یا شوهر یا پسر و نشان دادن وفاداری و فرانبرداری از

آن‌ها یک عُرف پذیرفته شده بود. ... محدودیت رفت و آمد و رابطه داشتن با دنیای بیرون؛ محدودیت تحصیل دختران و محدودیت حضانت فرزندان دیگر محدودیت‌های زنان بودند. ... سنت ازدواج موقت (صیغه) که در قوانین شیعه پذیرفته شده بود، موجب سوء استفاده‌های زیادی می‌شد ... زنان از نظر قانونی اصولاً به عنوان عامل تولید مثل شناخته می‌شدند و ارزش آن‌ها به تعداد فرزندانی بود که به دنیا می‌آوردند (امانت، ۱۴۰۰: ۴۱). به طور کلی، حضور زنان در جامعه قبح بود و بدین طریق در مظان اتهام‌های ناموسی قرار می‌گرفتند (کار، ۱۳۷۶: ۹). زنان، به خصوص قشر بی‌سواد و ناآگاه ایشان، به محض قرار گرفتن در اجتماع به ویژه در شرایط نامطلوب و نابرابر، مورد آزار و اذیت‌های گوناگون و تهدیدهای جسمی و روحی قرار می‌گرفتند (عباسی و موسوی، ۱۳۹۳: ۷۲). بعد از مشروطه و در دوران پهلوی، در آزادی زنان تنها به کشف حجاب، آن هم به صورت اجباری، بسنده شد و معنای آزادی را با خودسری و لجام گسیختگی تفاوتی نگذاشتند. معنای آزادی فقط «روز تا شب را عقب مد لباس و کفش و کلاه دویدن بود» (زبان زنان، س ۳۳، ش ۱، آذر ۱۳۲۱، ۱۰). البته نباید پنداشت که زنان هیچ نقش فعالانه‌ای در جامعه نداشتند. زیرا، با همه این احوالات، درون خانه، دست زنان بود، حتی زمانی که از خانواده‌های برجسته بودند. آن‌ها مادرسالارانی بودند که در جامعه مردسالار ایران، ... نفوذ غیرمستقیم زیادی در تاریخ سیاسی ایران داشتند (امانت، ۱۴۰۰: ۴۲). با چنین زمینه تاریخی - اجتماعی و سرآغاز آشنایی با اندیشه‌ها و ورود روزافزون نشانه‌های مدرنیته به ایران بود که رمان زیبا نوشته شد. هر چند بدیهی است که با تحلیل یک رمان واحد نمی‌توان تصویری جامع، فراگیر و کلی از وضعیت زنان دوران پهلوی به دست داد؛ اما با تحلیل رمان زیبا *حد اقل* می‌توان تا حدودی با نحوه زیست، زنانگی و مسائل زنان دوره پهلوی آن‌گونه که از دریچه نگاه روشنفکران رمان‌نویس این دوره بازنمایی شده‌اند، آشنا شد. مبتنی بر این مفروضات، رمان زیبا به عنوان منبع مطالعه انتخاب و نقش‌ها و کارویژه‌های اجتماعی سنتی زنان این رمان مورد تحلیل و ارزیابی قرار گرفته است. به عبارتی دیگر، هدف واکاوی نحوه تصویرسازی و بازنمایی هویت زنانگی سنتی زنان دوره پهلوی اول آن‌گونه است که در رمان زیبا بازنمایی و تصویرپردازی شده‌اند.

## ۲. پیشینه پژوهش

آژند، محمد حجازی را نویسنده‌ای رمانتیک می‌داند که «در نول‌هایش نظیر هما، پریچهر و زیبا با یک نثر زیبا و سلیس نوعی بدبینی کم‌مایه‌ای را بیان کرده است...» (آژند، ۱۳۶۳: ۱۱۹). به تعبیر ایرانیان، رمان زیبا، با وجود مدرن بودن شخصیت اصلی‌اش، چالش‌های زنان سستی در جامعه معاصر ایران را نشان می‌دهد و تناقض میان آرمان‌های مدرن و واقعیت‌های سستی را بازتاب می‌دهد (ایرانیان، ۱۳۵۸: ۶۴-۶۵). ولی‌زاده (۱۳۸۷) در تحلیل گفتمان انتقادی «جنسیت در آثار رمان‌نویسان زن ایرانی» بیان می‌کند که دو تصویر «زن سستی» و «زن جدید» در رمان‌های ایرانی وجود دارد. زن سستی با خانه‌داری و وابستگی و زن جدید با استقلال و تحرک شناخته می‌شود. رمان‌های عامه‌پسند ایدئولوژی مردسالارانه را بازتولید می‌کنند، درحالی‌که رمان‌های نخبه‌گرا این ایدئولوژی را نقد کرده و بر بازتعریف جایگاه زنان تأکید دارند. سلیمی و باقرآبادی (۱۳۹۲) با تحلیل بازنمایی هویت زنان در آثار نجیب محفوظ معتقدند زنان در آثار نجیب محفوظ با چالش‌هایی چون فقر، فساد و فروپاشی خانواده روبرو هستند و در گذار از سنت به مدرنیته، برای بازتعریف هویت خود تلاش می‌کنند اما اغلب ناکام می‌مانند.

خاکشور (۱۳۹۳) به دنبال «پژوهشی در بازنمایی الگوهای زن و زنانگی در رمان‌های اجتماعی (۱۳۰۰-۱۳۲۰) می‌گوید الگوهای سستی و میانه زنانگی در این دوره غالب هستند. مشفق کاظمی نقد الگوی زن سستی و حجازی ارائه الگوی زن مدرن را مدنظر داشته‌اند، اما این آثار از برابری جنسیتی کامل حمایت نمی‌کنند و تفکیک جنسیتی مشاغل را می‌پذیرند. اکبری (۱۳۹۷) با مطالعه هویت زنان در مدرنیته ایرانی می‌گوید سه گفتمان قدرت، دین و روشن‌فکری، با ابزارهایی چون قانون، تفسیر دینی و ادبیات، هویتی تک‌بعدی از زنان ارائه داده‌اند. اما گفتمان مقاومت زنانه، هویتی چندبعدی شامل ناسیونالیسم، مذهب و مدرنیته را شکل داده و زن ایرانی مسلمان مدرن را معرفی کرده است. ستایش مرام (۱۳۹۹) با بررسی زیستگاه زنان در فضاهای شهری تهران، از پهلوی اول تا دوره اصلاحات، نشان می‌دهد که زنان تحت تأثیر تحولات اجتماعی و فرهنگی، جایگاه و نقش خود را در جامعه و شهر تغییر داده‌اند. این پژوهش به محدودیت‌ها و چالش‌های زنان پرداخته و نقش ادبیات را در بازتاب این مسائل برجسته کرده است.

ماسپی (۱۴۰۰) با «بررسی و تحلیل شخصیت زن در رمان اجتماعی دوره پهلوی اول» پی برد نویسندگان این دوره اغلب زنان را به‌عنوان قربانیان جامعه مردسالار، گرفتار در فقر

و سنت‌های محدودکننده به تصویر کشیده‌اند. خانلری با شخصیت ژاله، تصویری متفاوت از زنی باسواد و آگاه ارائه داده است؛ انصاری، حجازی و قاضی بیشتر بر فرودستی و بیچارگی زنان تأکید کرده‌اند. در کل، زنان در رمان‌های پهلوی اول غالباً تسلیم و منفعل بوده و نتوانسته‌اند به شرایط بهتری دست یابند.

پارسی‌نژاد (۱۴۰۱) در کتاب «واکاوی پدیده روسپیگری در رمان‌های فارسی دوره پهلوی» تأکید دارد که رمان‌های این دوره، زندگی روسپیان و شرایط سیاسی و اجتماعی مرتبط با آن‌ها را به شکلی انتقادی بازتاب داده‌اند. دهقانی و همکاران (۱۴۰۲) با «ارزیابی و نقد جامعه‌شناسانه بازنمایی هویت زنانه در رمان‌های محمد حجازی»، می‌گویند نویسنده از داستان‌های خود برای بازتاب تناقض‌ها و تحولات اجتماعی استفاده می‌کنند. این پژوهش بیانگر تصویر زنان در موقعیت‌های گوناگون اجتماعی و تأثیرپذیری آن‌ها از دین، سنت و مدرنیته است. اینکه یک دیدگاه پویا و چندبُعدی به جایگاه زن در رمان‌های مورد بررسی وجود دارد. شفیعی (۱۴۰۳) با بررسی جایگاه اجتماعی زنان در تحلیل آثار زنددخت شیرازی در عصر پهلوی اول، نشان می‌دهد زنددخت شیرازی با نقد مسائلی مانند فرودستی زنان، ازدواج‌های ترتیب‌یافته و چندهمسری، و با پیشنهاد راهکارهایی نظیر علم‌آموزی دختران، اشتغال زنان و تأسیس انجمن‌های زنان، تلاش کرده است تا جایگاهی بدیل و متعادل برای زنان در جامعه ارائه دهد.

هر چند پژوهش‌های پیشین همه به زن و هویت و جایگاه آن در رمان‌های دوره پهلوی اول شامل رمان‌های حجازی پرداخته‌اند؛ تفاوت مهم پژوهش حاضر این است که به صورت خاص به بازنمایی هویت زنانگیِ سستی در رمان «زیبا» پرداخته است. به تعبیری دیگر، به صورت استقرایی در صدد برآمده است تا تنها مؤلفه‌ها و شاخص‌های زنانگی سستی و ماهیت آن را بر اساس نقش‌ها، کارویژه‌ها، ابعاد هویتی و کمیت و کیفیت تعاملات زنان بازنمایی شده در رمان زیبا تحلیل و شناسایی نماید. بنابراین جنبه متمایز و مشخص این تحقیق، تمرکز محدود و منحصر به فرد آن بر روی جنبه‌های "سستی" زنانگی آن گونه است که در رمان زیبا بازنمایی و روایت شده است.

### ۳. معرفی مختصر محمد حجازی و رمان زیبا

محمد حجازی در سال ۱۲۷۸ به دنیا آمد. در مدرسه ایرانی سلام و مدرسه فرانسوی سن لویی به تحصیل پرداخت. حجازی سپس به اروپا رفت و مدتی در پاریس به تحصیل علوم

سیاسی و ارتباطات پرداخت. پس از بازگشت به ایران در وزارت پست و تلگراف به کار پرداخت و چند سالی، سردبیر ماهنامهٔ این وزارتخانه بود. در ۱۳۱۶ سرپرست بخش مطبوعات موسسه دولتی جدیدی به نام سازمان عمومی ایرانیان بود. سپس سردبیری مجلهٔ ایران امروز که سخنگوی این سازمان بود به وی واگذار شد. حجازی پس از رویدادهای شهریور ۱۳۲۰ و کنار گذاشتن رضا شاه از سلطنت چندین شغل مهم برعهده گرفت که ریاست ادارهٔ رادیویی دولتی و ادارهٔ تبلیغات از آن جمله بود. همچنین چندین سال به نمایندگی مجلس سنا منصوب شد. (کامشاد، ۱۳۸۳: ۱۷۲). وی در آغاز دههٔ ۲۰ به قلمرو ادبیات پا گذاشت و در دورهٔ حکومتِ رضا شاه، یکی از پرآوازه‌ترین و برجسته‌ترین رمان‌نویسان و مقاله‌نویسان به شمار می‌آمد. نخستین داستان حجازی، هم نام دارد که در سال ۱۳۰۶ منتشر شد و بارها تجدید چاپ گردید. سایر داستان‌های او پریچهر، محمود آقا را وکیل کنید (نمایشنامه)، ساغر، پروانه، زیبا، سرشک، اندیشه و آینه هستند (حاج سید جواد، ۱۳۸۲: ۲۳۷).

رمان زیبا داستان زندگی حسین، پسری روستایی و مذهبی است که از کودکی تحت تأثیر تعالیم مذهبی و درس آخوندی قرار می‌گیرد و پدرش را بزرگ‌ترین مرد جهان می‌پندارد؛ اما زمانی که پدرش پای آخوند مسجد سجده می‌کند و حسین را مجبور به بوسیدن دست آن ملا می‌کند، آرزوی مجتهد شدن در وجود حسین شعله‌ور می‌شود. در کودکی خانواده‌اش او را به دخترعمویش نامزد می‌کنند. حسین که برای ادامهٔ درس اجتهاد به تهران رفته با آشنا شدن زنی به نام زیبا زندگیش تغییر می‌کند. زیبا که در بین اشراف و مدیران نفوذ دارد، حسین را از لباس و عمامه آخوندی به دیوان دولتی و کار اداری می‌برد و به نردبان پیشرفت او تبدیل می‌شود. حسین به طمع ثروت و شهرت با دختر مدیر کابینه وزارتخانه (مریم) ازدواج می‌کند و تبدیل به کارمندی رشوه‌گیر و فاسد می‌شود. او دختر متانت السلطنه، گیتی، را متهم به رفاقت با همکار پدرش می‌کند و گیتی برای حفظ آبرو و شرافت خود در برابر شایعات و بدنامی، به خودکشی متوسل می‌شود. زندگی حسین و خانواده‌اش به تباهی کشیده می‌شود. پدرش زمین و دارایی‌اش را از دست می‌دهد و در فقر می‌میرد، مادرش روانی می‌شود و دخترعمویش که به دنبال حسین به تهران آمده، مورد تجاوز قرار گرفته، باردار می‌شود و فرزندی به دنیا می‌آورد که نامش را خداداد می‌گذارند. زیبا از حسین سوءاستفاده می‌کند تا به پرویز برسد. خواهر زیبا، تاج‌الملوک، حسین را از عشق پرویز و زیبا مطلع می‌کند و بی‌پروا از عشق و احساسات خود با حسین سخن

می‌گوید. کلفت زیبا نیز درصدد دستیابی به حسین است و زمانی که زیبا با غامض در عیش و مستی است، حسین را از این امر آگاه می‌کند. حسین در نهایت متوجه می‌شود که زیبا زنی فاحشه است و آنگاه است که زیبایی و وفاداری مریم را حس می‌کند.

#### ۴. بحث نظری

در خصوص رمان و نحوه تحلیل آن دیدگاه‌ها و چارچوب‌های نظری متعددی وجود دارد که هر یک از زاویه خاصی به رمان می‌نگرند و عناصر، مؤلفه‌ها و روند خاصی را در توصیف، تحلیل و یا انتقاد از آن دنبال می‌نمایند. در اینجا به اختصار، نظریات فرای، لوکاج، گلدمن و باختین در خصوص رمان و رابطه آن با ساختار اجتماعی ارائه می‌شوند.

نورتروپ فرای (Northrop Frye) روابط ساختاریافته شخصیت (character)، پی (Plot) و ژانر روایی همه اشکال ادبیات را بر اساس ماهیت "قدرت" بازنمایی شده‌شان تحلیل می‌کند. سؤالات اساسی او این‌ها هستند که شخصیت‌ها چه نوع قدرت‌هایی (powers) در انواع گوناگون داستان‌ها دارند؟ آیا آن‌ها از مردم عادی بیش یا کمتر قدرت دارند؟ آیا قدرت‌های‌شان تفاوت نوعی (in kind) دارند یا صرفاً تفاوت‌های درجه‌ای (in degree) اند؟ بر اساس پاسخ به این سؤالات او یک طبقه‌بندی بینادی ابداع می‌کند. (۱) "اسطوره" (myth) که در آن کارگزاران، خدایانی یا هیولاهایی با قدرت‌های جادویی و خارق‌العاده، نسبت به ما برتری نوعی دارند. (۲) "رمان"، که در آن کارگزاران که قهرمانانی توانمند به شاهکارهای باورنکردنی از نوع شجاعت و شهامت‌اند، از نظر درجه‌ای از ما برترند. در ژانر رمان، ما انواع "تقلیدها" (mimes)، به معنی کپی‌برداری یا تقلید از "واقعیت" را داریم. در "تقلید والا" (high mimesis)، مانند داستان‌های حماسی، شخصیت‌ها تا حدی تواناتر از آن چیزی هستند که ما هستیم. آن‌ها ممکن است قوی‌تر یا زرنک‌تر از آن چیزی باشند که ما می‌توانیم انتظار داشته باشیم. در "تقلید پایین" (low mimesis)، شخصیت‌ها تا حدودی شبیه ما هستند. در شیوه "طنز" (ironic)، شخصیت‌ها از ما پست‌ترند و ما از بالا به پایین به آنان نگاه می‌کنیم (Smith & Riley, 2009: 178). در بررسی شخصیت، فرای در صدد تحلیل پیوندهای بین ژانر و پی برآمد. شیوه‌های معینی از ادبیات تمایل به برجسته کردن خط سیرهای (Trajectories) ویژه‌ای بر اساس اهداف (goals) یا آرزوها (aspirations) دارند. در "شیوه‌های تخیلی خنده‌دار" (Comic fictional models) و رمان، چیزها معمولاً بهتر می‌شوند. اگر چه شخصیت‌ها ممکن است در مراحل چیزی شبیه به فاجعه را تجربه کنند، داستان

معمولاً با حالتی از عاقبت به خیری، مانند یک ازدواج، وراثت، یا مرگِ تبهکار پایان می‌یابد. پیام اصلی چنین داستان‌هایی به "یکپارچگی جامعه" مربوط است، و به معنی دقیق کلمه خوشبین‌اند. در تراژدی، برعکس، حوادث و شرایط از خوب به بد حرکت می‌کنند. ... به جزء اینکه از امکان یکپارچگی اجتماعی به دور است؛ تراژدی بیشتر به "طرد یک فرد از یک گروه اجتماعی که او در صدد پیوستن به آن گروه است"، مربوط می‌باشد. پس، پی بندهای تراژیک بر عبثی، سرنوشت و انزوای فردی تأکید دارند (Smith & Riley, 2009: 179).

لوکاچ، «رمان» را بیان جهانی می‌داند که در آن روابط افراد به وساطت شکل‌ها و نهادهای اجتماعی تحقق پیدا می‌کند. به زبانی انتقادی‌تر، رمان بیان جهانی «شیء‌واره» است (کولاکوفسکی، ۱۳۸۷: ۲۹۳). مفاهیم به هم پیوسته "کل" و "میانجی" نقش مهمی در تعیین دیدگاه لوکاچ درباره ادبیات دارد. مقصود از «میانجی» هر نوع کلیت تابعی است که داده‌ها و پدیده‌ها باید نخست در چهارچوب آن قرار گیرند و سپس در کل جامع، در فرایند تاریخی کلی گذشته و حال و آینده تلفیق شوند. اگر ضرورت «میانجی» را نادیده بگیریم در معرض این خطر بدوی قرار می‌گیریم که همه پدیده‌ها را در کل واحد نامتمایزی یک کاسه کنیم و سرشت ویژه جنبه‌های گوناگون زندگی و فرهنگ را نادیده بگیریم (کولاکوفسکی، ۱۳۸۷: ۳۰۵). لوکاچ دو نوع سبک ادبی افراط‌گرایی ناتورالیسم متمرکز بر "تن-وارگی" و تفریط‌گرایی مبتنی بر "روان محوری" را نفی می‌کند؛ در مقابل، سبک رئالیستی را مناسب‌ترین سبک برای بازنمایی ستیزه‌های درونی در پیوند با ستیزه‌های تاریخی و اجتماعی می‌داند. زندگی درونی انسان ویژگی‌های اساسی ستیزه‌های اصلی را روشن نمی‌کند، مگر در پیوند ناگسستنی با سازنده‌های تاریخی و اجتماعی. نمایش زنده انسان جامع امکان‌پذیر نیست، مگر در صورتی که نویسنده آفرینش تیپ‌ها را هدف خود قرار دهد. این امر مستلزم پیوند ناگسستنی میان انسان خصوصی و انسان زندگی عمومی جامعه است (لوکاچ، ۱۳۹۷: ۱۵). درک معنی داده‌ها مستلزم قرار دادن آن‌ها در "کل عینی" و کشف «میانجی‌ها» میان آنها و کل است و طبعاً این میانجی‌ها به طور مستقیم رخ نمی‌نمایند (کولاکوفسکی، ۱۳۸۷: ۳۰۳). همه اعمال، اندیشه‌ها، و احساس‌های انسان (چه بخواد و چه نخواهد، چه بپذیرد و چه ترجیح دهد که نپذیرد) پیوندی ناگسستنی با زندگی جامعه، با پیکارها و سیاست آن دارند و به طور عینی از همین جا زاده می‌شوند و به طور عینی به همین جا منتهی می‌گردند (لوکاچ، ۱۳۹۷: ۱۷). هر دوران عظیمی یک دوران گذار، وحدت تضادآمیز یک بحران و یک نوآوری، یک ویرانی و یک نوزایی است. نظام اجتماعی نو و

انسان‌های نو همیشه در جریان فرایندی یکپارچه زاده می‌شوند - حتی اگر این فرایند تضادهایی متعدد در برداشته باشد (لوکاچ، ۱۳۹۷: ۱۸). اما لوکاچ "با ساده‌لوحی غریبی به ... پیروی نقد ادبی از ماتریالیسم تاریخی" (تادیه، ۱۳۷۷: ۱۰۶) باور دارد. وی همچنین متأثر از «ساخت‌گرایی ایستا»، معنی اثر را فارغ از فرایند تکوین یا تغییر تاریخی جست و جو می‌کند (کولاکوفسکی، ۱۳۸۷: ۲۹۲). به عبارتی، لوکاچ به این نکته توجه کافی ندارد که رمان‌ها زاده موقعیت‌های اجتماعی - تاریخی خاصی هستند و بنابراین ممکن نیست در اوضاع اجتماعی و فرهنگی‌ای که برای نویسندگان یک دوره ناشناخته بوده است، به عنوان الگو به کار آیند (زیما، ۱۳۷۷: ۱۶۸).

نظریه‌پرداز ادبی مهم دیگر باختین است که با طرح مفهوم کارناوال کمک مهمی به فهم پویایی نسبتاً خصم‌آلود رابطه رفتار نوآورانه و هنجارشکنانه گروه‌های مختلف در تقابل با ارزش‌ها و هنجارهای رسمی حاکم بر یک جامعه کرده است. باختین، همچنین «اسطوره‌گزاره خودکامه، تک معنا و تک گونه را نیز نشانه می‌رود که در قالب رئالیسم سوسیالیستی تقدس یافته بود» (زیما، ۱۳۷۷: ۱۸۸). آغازگاه نظریه رمان، گسست میان آگاهی و دنیا، میان ذهن و عین نیست بلکه کارناوال است. کارناوال چیزی بیش از "رویداد" معترضان به معنای مدرن کلمه، نوعی خرده فرهنگ انتقادی است که آیین‌ها و آداب آن، اخلاق حاکم و هنجارهای رایج را به پرسش می‌گیرد؛ و به صورت رویداد مردمی انتقادی در تقابل با جدیت فرهنگ رسمی (فئودالی) تعریف می‌شود. ... ویژگی‌های اساسی رویداد کارناوالی عبارت است از: دوگونگی، چندآوایی و خنده (زیما، ۱۳۷۷: ۱۸۵-۱۸۶). کارناوال در زمینه‌ای سرشار از دوگونگی و بی‌حرمتی به مقدسات، والا و پست، مقدس و نامقدس، زندگی و مرگ، و شاه و دیوانه را به هم پیوند می‌دهد و بدین ترتیب مطلق بودن و جاودانگی ارزش‌های رسمی را رد می‌کند. یگانه ارزشی که کارناوال می‌پذیرد، دوگونگی (Ambivalence) است: جمع دو ارزش آشتی‌ناپذیر. کارناوال همه چیز را نسبی می‌سازد. مهم‌تر اینکه در نظریه کارناوال باختین می‌توان یک "دریچه اطمینان" اجتماعی، یک آیین دریچه‌ای را مشاهده کرد: آیین استواری که در محدوده‌های زمانی و مکانی معینی، کارهای ممنوع در زندگی روزمره را مجاز می‌شمارد. در کارناوال «مردم فرهنگ رسمی را به باد ریشخند می‌گیرند» (زیما، ۱۳۷۷: ۱۸۷). باختین نیز به سرچشمه‌های اجتماعی و اقتصادی دوگونگی کارناوالی، در جامعه مدرن نمی‌پردازد. یکی از مهم‌ترین سرچشمه‌های کارناوال "بازار" و رواج پول به عنوان واسطه‌ای است که «همه چیز را در هم می‌آمیزد و مبادله

می‌کند؛ به درهم آمیزی و مبادله همه چیزها، به درهم آمیزی و مبادله تمام صفات طبیعی و انسانی ... آشتی آشتی ناپذیرها و اتحاد اضداد کمک می‌کند» (زیما، ۱۳۷۷: ۱۹۰ - ۹۱). به هر حال، برای درک اهمیت امروزی بودن نظریه کارناوال باختین، باید از هر گونه صورت پرستی‌ای که این نظریه را از زمینه اجتماعی - تاریخی‌اش جدا می‌سازد، پرهیز کرد؛ زیرا میزان پذیرش و ارزش جامعه‌شناختی نظر کارناوال باختین هنگامی بالا می‌رود که دوگونی کارناوالی را در ادبیات مدرن نتیجه تأثیرات صرفاً ادبی ندانیم، بلکه حاصل نوعی میانجی‌گری در عرصه فرهنگی به حساب آوریم (زیما، ۱۳۷۷: ۱۹۱).

از دیگر نظریه‌پردازان مشهور رمان، گلدمن است که دو فرایند شناختی مکمل را در جریان تحلیل و بررسی اندیشه‌ها مهم می‌داند: فرایند دریافت و فرایند تشریح. توصیف انسجام درونی یک ساختار به دریافت این ساختار، به تعریف درونی آن می‌انجامد. اما تشریح این ساختار، مستلزم پیوند آن با ساختارهای فراگیر است: نخست به تمامی متن اندیشه‌ها، صورت و محتوای این متن نیز در پیوند با ساختاری عام‌تر تشریح می‌شود (زیما، ب، ۱۳۷۷: ۱۴۵). از میان تمام کلیت‌های ممکن که در فرایندهای دریافت و تشریح، به هم پیوستگی دارند، دو کلیت ساختار معنادار و جهان‌نگری، از اهمیت ویژه برخوردارند. ساختار معنادار را می‌توان اصل سازنده و عامل تعیین‌کننده‌ای دانست که متن فلسفی یا ادبی را به یک کل منسجم بدل می‌کند. ... جهان‌نگری، اما، داده‌ای تجربی نیست و به دنیای تجربه‌های روزمره‌ای تعلق ندارد که با سطوح ارزشی کمابیش ثابتی مشخص می‌شود. فقط در اثر هنری "عظیم" است که آگاهی گروه اجتماعی به نحوی ساختار می‌یابد که نوعی "جهان‌نگری"، یعنی کلیت معنی‌داری از ارزش‌ها و هنجارها را پدیدار می‌سازد. به همین سبب، جهان‌نگری‌ای که در "اثر عظیم" یافت می‌شود، نشان دهنده آگاهی تجربی و واقعی اعضای یک گروه نیست، بلکه آگاهی آرمانی، بیشنیه آگاهی ممکن آن گروه را بیان می‌کند. ممکن بودن این آگاهی بدان سبب است که در اثر به حالت نهفته یافت می‌شود و جامعه‌شناسی ادبیات آن را تحلیل و بازسازی می‌کند. نظام مفهومی نهفته در اثر ادبی دو کارکرد دارد: از سویی وحدت اثر را می‌سازد و از سوی دیگر، جهان‌نگری، آگاهی یک گروه اجتماعی را بیان می‌کند (زیما، ب، ۱۳۷۷: ۱۴۶-۱۴۷).

مشکل گلدمن نیز آن است که متن ادبی (رمان) را ساختاری از مدلول‌ها می‌داند که مستقیماً به واقعیت اجتماعی برمی‌گردد (پوینده، ۱۳۷۷: ۲۸). بعلاوه، گلدمن تکرار و

چندگانگی گروه‌های موجود در جامعه را نادیده می‌گیرد. گروه‌های متعددی که می‌توانند به صورت‌های گوناگون با منافع و استراتژی‌های متفاوت در متن بازنمایی شوند. هدف اساسی از طرح نظریه‌های بالا حساس‌سازی محققان در توصیف و تشریح عمیق و همه جانبه‌نگرانه‌تر نحوهٔ شخصیت‌پردازی و بازنمایی زنان در رمان زیبا بوده است.

## ۵. روش‌شناسی پژوهش

روش مورد استفاده در پژوهش، روش کیفی - استقرایی و از نوع تحلیل تماتیک بوده است. کیفی از این نظر که محققان با اتکای بر فهم (understanding) و معانی (meaning) گزاره‌های مهم زنانگی بازنمایی شده در رمان زیبا، در صدد توصیف، مقوله‌بندی و تحلیل داده‌های مرتبط برآمدند. استقرایی، یعنی محققان بدون داشتن هیچ گونه فرضیه (hypothesis) اصلی یا راهنمای اولیه‌ای، تنها با محور قرار دادن حدسیات اولیه (haunches) نوع هویت‌یابی، ارزش‌ها، هنجارها، تعاملات، الگوهای کنشی، و ... زنان و زنانگی بازنمایی شده در متن رمان زیبا را استخراج و سپس در سطحی انتزاعی‌تر تحلیل موضوعی نمودند. رهیافت استقرایی در کدگذاری و تحلیل داده‌ها رهیافتی پایین به بالا (bottom-up) بوده و بر اساس آن چه که در داده‌ها (in the data) است جهت داده می‌شود کدها و تم‌ها از محتوای خود داده‌ها ناشی می‌شوند - تا آنجا که آنچه که توسط محقق در طول تحلیل ترسیم می‌شود به طور نزدیک و اساسی با داده‌ها مطابقت دارد (Braun and Clarke, 2012: 58). البته الگوهای معنایی مورد نظر در رابطه با موضوع زنانگی و سؤال تحقیقی پژوهش بود. زیرا هدف اساسی تحلیل، مشخص کردن الگوهایی بود که برای پاسخ دادن به یک سؤال تحقیقی ویژه (particular) مناسب بودند (Braun and Clarke, 2012: 57). روش تحلیل تماتیک سیستماتیک ک‌هدر اینجا به کار گرفته شد شامل شش گام یا مرحلهٔ اساسی خلق رونوشت و آشنایی با داده‌ها؛ تشخیص و تعیین واژه‌های کلیدی؛ انتخاب کد؛ توسعهٔ تم؛ مفهوم‌پردازی از طریق تفسیر کلیدواژه‌ها، کدها و تم‌ها؛ و بالاخره، توسعهٔ یک مدل مفهومی (Naeem et al, 2023) بود. واحد تحلیل جمله بوده است. در این تحقیق در مرحلهٔ توصیف، هر دو نوع معنی صریح و ضمنی گزاره‌ها مورد توجه قرار گرفت؛ در مرحلهٔ تحلیل این دو نوع معانی به همراه تحلیل مختصری از زمینه و بافت اجتماعی وقایع و کنش‌ها مورد توجه قرار گرفتند. بر اساس تمرکز بر معانی صریح یا ضمنی - پنهانی می‌توان بین دو نوع فهم توصیفی و تبیینی تمایز قایل شد. از نظر وبر (Weber)، فهم توصیفی توصیف‌گری صرف

یک کنش است؛ اما فهم تبیینی فراتر می‌رود و هدف و قصد کنشگر و یا تعاملات وی را بر اساس مجموعه تکنیک‌هایی مانند در نظر گرفتن انگیزه، زمینه کنش، رابطه جزء با کل (به ویژه در تحلیل متن) تفسیر و تبیین می‌کند. از اینرو، هر چه فهم و تفسیر ما کامل‌تر باشد، به یک تبیین کامل‌تری از کنش نزدیک‌تر می‌شویم (Marshall, 1998: 327). در این تحقیق از هر دو نوع فهم توصیفی و تفسیری بهره گرفته شده است. در این رمان سه نوع بازنمایی بر اساس تمایز کنشی کارگزاران زن یا کردار انتسابی شان مورد توجه قرار گرفته‌اند: ۱) گفته‌ها و رفتارهای خود دختران و زنان رمان مانند زیبا، زینب، مریم، گیتی، و...؛ ۲) روایت، تصورات و نوع کردارهای دیگران نسبت به این زنان (مانند حسین، غامض، میرزا باقر، قدیم السادات و...؛ و ۳) کردارهای نسبت داده شده به زنان نوعی بر اساس تصور قالبی یا بدون راوی خاص و مشخص.

## ۶. تعریف مفاهیم

جنس (sex)، جنسیت (gender): "جنس" به تقسیم بیولوژیکی زن و مرد، و "جنسیت" به زنانگی و مردانگی اشاره دارد. اصطلاح جنسیت توجه را به جنبه‌های به طور اجتماعی ساخته شده تفاوت بین زنان و مردان جلب می‌کند. بنابراین جنسیت، نه تنها برای اشاره به هویت و شخصیت فردی بلکه، در سطحی نمادین، به ایده‌آل‌های فرهنگی و تصورات قالبی از مردانگی و زنانگی و، در سطح ساختاری، به تقسیم کار جنسی در نهادها و سازمان‌ها به کار رفته است (Marshall, 1998: 251).

**زنانگی:** اصطلاحی که به طور خلاصه، در تقابل با مردانگی، برای توصیف راه‌های عمل و احساس متمایز زنان به کار برده می‌شود. هر چند از این نظر ویژگی‌های متعددی مورد اشاره قرار می‌گیرند، اما انفعال، وابستگی، و ضعف معمولاً ویژگی‌های برجسته مورد توجه هستند. جامعه‌شناسان همچنین به خاستگاه‌های اجتماعی زنانگی و ذهنیت زنانه و بر نقش ایدئولوژیکی زنان تأکید دارند (Marshall, 1998: 228).

**سنت‌گرایی:** در کل، سنت مجموعه‌ای از کردارهای اجتماعی است که در راستای ستایش و القای هنجارهای رفتاری و ارزش‌های معینی است که به پیوستگی با یک گذشته واقعی یا تصویری اشاره دارد و معمولاً با آیین‌ها یا دیگر صورت‌های رفتار نمادین به طور گسترده پذیرفته شده همراه است (Marshall, 1998: 672). گیدنز بر «باورداشت‌ها و عملکردها» (گیدنز، ۱۳۸۰: ۱۱۹-۱۲۱)؛ و دورکیم بر «شیوه‌های عمل کردن یا اندیشیدن»

سستی تأکید دارد که می‌تواند بر شعورهای فردی اثر و نفوذ قهری و جبری داشته باشند) دورکیم، ۱۳۶۸: ۱۹). وسترلینگ (Westerling) (۲۰۱۰)، از منظری سلبی، با استفاده از اصطلاح "سنت‌زدایی شدن" (Detraditionalization) که با فردی‌شدن (individualization) همراه است، سنت‌زدایی شدن را بر اساس تغییرات مرتبط با نوع "روابط اجتماعی و شبکه‌های اجتماعی زندگی هر روزی افراد" طرح می‌کند. سنت‌زدایی شدن، اول به تنوع اشکال شبکه‌ها و روابط اجتماعی؛ و دوم به فرایند حضور یا محرومیت (Inclusion and exclusion) از شبکه‌ها مربوط می‌شود. وبر، سنت‌گرایی را بر مبنای محتوای "جهت‌گیری ارزشی" تعریف و تعبیر می‌کند و انواع جهت‌گیری‌های ارزشی مبتنی بر سنت، دین، مدرنیته، و جهت‌گیری تقدیرگرایانه را از هم تفکیک می‌کند (وبر، ۱۳۸۸: ۳۲-۳۸). متناسب با انواع جهت‌گیری‌های ارزشی مزبور، وبر بین چهار نوع کنش سنت (traditional) (مرسوم)، احساسی (affective) (عاطفی)، ارزش محور (value-oriented) و ابزاری (instrumental) (ابزار- هدف معقول) تمایز قایل می‌شود (Marshall, 1998: 4).

**نقش و کارویژه‌های نقشی:** نقش، مفهومی کلیدی در نظریه جامعه‌شناختی است که بر اساس آن انتظارات اجتماعی وابسته به پایگاه‌ها یا موقعیت‌های اجتماعی خاص و آثار چنین انتظاراتی بررسی می‌شود. (Marshall, 1998: 570).

**هویت:** سنت جامعه‌شناختی تئوری هویت با کنش متقابل‌گرایی نمادین پیوند دارد و از نظریه عملگرایی خود (self) که توسط ویلیام جیمز و جورج هربرت مید مطرح شد، ظهور یافت. خود، ظرفیتی مشخصاً انسانی است که مردم را قادر می‌سازد تا به واسطه زبان و ارتباط (communication) در مورد طبیعت و جهان اجتماعی‌شان تأمل کنند. مید و جیمز، خود را فرایندی دو وجهی می‌دانند: "من (I)" شناسا، داخلی، ذهنی، خلاق، تعیین کننده و غیر قابل شناخت؛ و "من اجتماعی (me)" که وجه شناخته‌تر، بیرونی، تعیین شده و اجتماعی است. در اینجا، هویت‌یابی، فرایند نامگذاری، قرار دادن خودمان در مقوله‌های به طور اجتماعی ساخته شده، از طریق زبان است که نقشی مرکزی در این فرایند دارد. در کارهای گافمن و پیتز برگر، هویت به گونه‌ای در نظر گرفته می‌شود که به وضوح، "به طور اجتماعی اعطا، به طور اجتماعی حفظ و به طور اجتماعی دگرگون می‌شود" (Ibid: 295). فوکو، قلمروی هویت را به "گفتمان" بسط داد. گفتمانها موقعیت‌هایی برای "عاملیت و هویت" خلق نموده و پرورش می‌دهند. ماده خام هویت که در درون گفتمان‌ها شکل گرفته توسط یک فرد اتخاذ و زیسته شده و از این طریق به تشکیل و تأسیس یک احساس هویت

میانجامد. تأکید بر "عاملیت و هویت‌های" اغلب واگرا توسط گفتمان‌های متفاوت که ما را در معرض دامنه‌ای از بینش‌های ممکن راجع به خودمان قرار می‌دهند، برای مثال، معتقد دیندار، یا لذت‌گرا و ... پیوند زیستن این هویت‌های چندگانه‌ای با ساختارهای گسترده‌تر هویت مانند طبقه، قومیت، نژاد، جنسیت و سکسوالیته از مزایای فکر فوکو است (Marshall, 1998: 294).

با در نظر داشتن چنین افق و چشم‌انداز مفهومی، محققان گزاره‌های مهم، معنی‌دار و مرتبط با هدف پژوهش مانند نوع کنش، کارویژه‌های رایج، مقبول و البته ناپسند و هویت‌یابی‌بازنمایی شده زنان در رمان "زیبا" را با شیوه استقرایی تعیین، توصیف، مقوله‌بندی و تفسیر کردند. البته همانطور که گفته شد در این رمان تنها هویت‌ها، کنش‌ها و تعاملات سنت بنیاد زنان و کارویژه‌های زنانه مورد توجه و تفسیر قرار گرفتند.

## ۷. یافته‌های پژوهش

در مجموع، بعد از تحلیل و خوانش استقرایی متن رمان، محققان، مهمترین شاخص‌های سنت‌گرایی زنانگی‌بازنمایی و تصویرپردازی شده در این رمان را حول مقوله‌های اصلی و عمده "نام‌گذاری‌های ذات‌گرایانه"، "نحوه‌دستیابی و کارویژه‌های نقش"؛ "هویت‌پردازی زنانگی"؛ "چارچوب‌های ارزشی - شناختی جهت دهنده"؛ و "استراتژی‌های رابطه‌ای" توصیف و تحلیل نمودند. البته هر یک از این مقوله‌ها دربردارنده مضامین و مقولات فرعی چندگانه‌ای هستند که در بخش‌های مربوط به هر مقوله با تفصیل بیشتر ارزیابی و ارائه می‌شوند.

### ۱.۷ نام‌گذاری‌های ذات‌گرایانه

بعد از تولد، اولین عنصر فرهنگی هویت‌بخش هر انسانی نامگذاری وی است. نامگذاری و ماهیت نام‌های انتخابی امری کاملاً فرهنگی و متأثر از هویت تاریخی، فرهنگی و ارزش‌های حاکم بر هر جامعه و یکی از مهم‌ترین راه‌های ارزیابی تغییر ارزش‌ها و نگرش‌های اجتماعی در هر برهه تاریخی است (جمشیدی‌ها و فولادیان، ۱۳۹۰). در رمان زیبا انواع نام‌های سنتی، دینی و نام‌هایی که بیانگر جایگاه اجتماعی و سلسله مراتب قدرت خانواده‌های زنان است وجود دارد. حتی بیشتر کارویژه‌ها، چالش‌های اسناد داده‌شده و نحوه مواجهه با این چالش‌ها متناسب با اسامی اعلامی نقش‌های زنانه رمان است. زینب، نامی

مذهبی، پس از تجربه‌ای ناخواسته و تلخ، در تضاد با ارزش‌های جامعه‌ای قرار می‌گیرد که در آن بزرگ شده است؛ این حادثه تضاد نام و سرنوشت وی را نمایان می‌سازد. گیتی، که نامش نماد وسعت و امکانات زمینی و مام میهن است، به دلیل تهمت‌های ناروا و فشارهای اجتماعی اقدام به خودکشی می‌کند که تا حد زیادی بازتاب دهنده تضاد فاحش بین معنای نام و محدودیت‌های اجتماعی است. ملیحه اصفهانی با تغییر نام به زیبا تلاش می‌کند تا از قید و بندهای فرهنگی گذشته خود فرار کند و هویتی مستقل و خودمختار بیافریند؛ اما متناسب با نامش در دام روسپیگری و فاحشگی بی‌پایان می‌افتد. فاطمه سلطان، با نامی که قدرت و اقتدار را می‌رساند، به کلفتی زیبا تنزل یافته است. مادر حسین، به مثابه یکی از پررنگ‌ترین نقش‌های مادرانه در رمان زیبا، شخصاً از داشتن نام شخصی محروم شده است و با نقش و عنوان «مادر حسین» اشتهار و هویت می‌یابد. لازم به گفتن نیست که در زمینه سستی مردسالارانه ایران هستی، حیات و ممات، تکریم و هویت‌یابی زنان تا حد زیادی به داشتن فرزندان پسر بستگی دارد و هویت مادری و زنانه بیش از آنکه بر اساس نام و " فردیت" فرد تشخیص یابد بر اساس " رخداد زاییدن فرزند پسر" و " زیستن زیر سایه شوهر" تحقق پیدا می‌کند. البته اگر زنی، خارج از چارچوب تجویزی سستی - شرعی حاکم، در اثر ارتکاب زنا، فرزندی را به دنیا آورد اولین وجه تمایز آن در نامش خودنمایی می‌کند. در رمان زیبا، نام " خداداد"، فرزند زینب، برآمده از اصل گمنامی هویت و نسب پدری وی است. زیرا این نام تداعی کننده زایش پسر مجهول الهویه‌ای است که نتیجه رابطه نامشروع زینب با مردانی است که هویتشان ناشناخته و نامعلوم است. از این رو، انتخاب نام‌های مورد استفاده در رمان، متأثر از منطق و پیش‌انگاره خاصی است که کارویژه‌های دارنده هر نامی با نقش، جایگاه، نحوه زیست و ... وی همخوانی دارد.

## ۲.۷ کارویژه‌های نقشی و نحوه دستیابی به آن‌ها

در جوامع سستی‌تر، متأثر از تفکیک شدید نقش‌های جنسیتی، مردان و شوهران در تقابل با زنان و دختران در تقابل با پسران و وظایف، انتظارات و شبکه تعاملات نقشی، به طور کامل یا تا حد زیادی، " متفاوتی" با یکدیگر دارند. بر این اساس، زنان کارهای درون خانه مانند پرورش بچه‌ها، پخت و پز، شست و شوی ظروف و نگهداری و مراقبت از افراد کوچک یا ناتوان مانند بچه‌ها یا سالمندان را انجام می‌دهند؛ در مقابل، مردان، درگیر فعالیت‌های سخت و بیرون از خانواده مانند کار در مزرعه یا ادارات، خرید و فروش، و رفتن و رفتن امور

بیرونی و ... هستند. کارویژه‌های مهم و اساسی زنانِ رمانِ زیبا، مانند مادر حسین و زینب، پرداختن به کارهای شاق و بی‌اهمیت خانگی (chores) است. در رمانِ زیبا به کرات کارویژه‌هایی مانند شستن ظروف، تیمار فرزندان، تأمین رضایت شوهر و فرزندان با شیوه‌های مختلف، اعمالِ خشونت‌های سخت و نرم علیه فرزندانِ کوچک خانواده و در عین حال تحملِ انواعِ خشونت‌های سخت و نرم از سوی افرادِ ذکور خانواده و ... به عنوان کارویژه‌های مرسومِ زنان ارائه شده است. مادر حسین با تهیه "آش کشک" و استفاده از "زیره سبز"، مهم‌ترین نقش خود را به عنوان فراهم‌کننده غذا برای خانواده ایفا می‌کند. حجازی، به نقل از حسین، می‌گوید «بوی زیره سبز یعنی بوی مادرم را می‌شنیدم در بچگی مادر را هر جا بود که بوی زیره پیدا می‌کردم» (حجازی، ۱۳۴۵: ۲۷۴).

دامنه و کیفیت شبکهٔ نقشی مردان و پسران با زنان و دختران هم متفاوت است. دامنهٔ نقشی زنان و دختران بنا به معیارِ "مَحرم و نامحرمیت"، "نامنی"، یا "برچسب زنی‌های اجتماعی" و ... بیشتر محدود به خویشاوندان و همسایگان نزدیک است. البته تنها مورد استثنا در رمان، زیبا است که به منظور کسب درآمد و تن فروشی مدام در حال گشت و گذار در "بازار لاله زار" تهران است. یا مواردی که زنانی مانند مهرالسلطنه، به خاطر پی‌گیری امور فرزندان، مصطفی، به ادارات سر می‌زند و موردِ مطامع جنسی قدیم السادات قرار می‌گیرد.

در زمینه‌های سنتی، از دیگر وظایف اصلی و حیاتی مادران، تیمارداری فرزندان و شوهر است. البته تیمارداری که بیشتر از آنکه مبتنی بر "عشق" باشد آمیخته با "ترس و اعمال خشونت" است. حسین روایت می‌کند که

از ترس حمام هرگز از خانه بیرون نمی‌رفتم که مبادا چشمم به آن منظره هولناک بیفتد چون مادرم گفته بود که اگر لب حوض بروم یا عقب مرغ‌ها بکنم و یا زیر دیوار را برای پیدا کردن سوسک و عقرب بخراشم به حمام خواهد برد» (همان: ۷). در این جا مادر حسین از شیوه‌های تربیتی و تیمارداری "ترس‌مدارانه" در ارتباط با فرزندش استفاده می‌کند. زنان در چارچوبِ خانواده و در ارتباط با فرزندان، برخلاف تصورات قالبی که مردان را بی‌رحم و خشن؛ و در مقابل، زنان را صبور، مهربان و ناتوان از اعمال خشونت می‌پندارند، به گونه‌ای بازنمایی شده‌اند که تواناییِ توسل به انواع خشونت‌های "نرم" (مانند قصه‌گویی) و "سخت" (مانند کتک زدن فرزندان) را دارند. البته بسته به رویکردِ نظری، می‌توان این خشونت‌ها را جزئی از لوازم و شیوه‌های "جامعه‌پذیری" (کارکردگرایی)؛ یا تقابل با نوعی قدرتِ مسلط (تعبیر فوکویی از

قدرت) تعبیر و تفسیر کرد. از نظر تقابلی، می‌توان توسل به قصه‌گویی به مثابه خشونت نرم را در تقابل با روایت‌های "روضه‌خوان‌ها"؛ و "کتک زدن" را نوعی جبران یا تقابل با "تجربه خشونت از سوی مردان خانواده" تعبیر و تفسیر نمود. حجازی از زبان حسین روایت می‌کند که «روزهای متوالی آنقدر گریه کردم تا قرار شد مادرم چند حکایت به من یاد بدهد که روی منبر بخوانم و آن کلماتی را که از روضه‌خوان یاد گرفته بودم فراموش کنم (همان: ۹).

در اپیزودی دیگر، حسین می‌گوید

مادرم قدرت خارق‌العاده‌ای داشت یعنی می‌توانست مرا در صندوقخانه تاریک حبس کند یا سرم را در میان پاهایش بگیرد و آنقدر به پشتم بزند که از حال بروم و .... هر چه از قدرت در تصور داشتم در دست او می‌دیدم معه‌ها در پیش پدرم افتاده و مسکین بود و گاهی مورد همان معاملاتی که با من می‌کرد واقع می‌شود (همان: ۷).

البته به نظر می‌رسد میزان تبعیت زنان از شوهران تا حد زیادی تحت تأثیر کمیت و کیفیت منابع در دسترس زنان بوده است. برای مثال، زیبا که از ویژگی‌های تجسد یافنگی (embodiment) جذابی مانند بدن، زبان، عشق ورزی، قدرت چانه زنی، افسونگری و ... برخوردار بوده است می‌توانسته حسین و دیگران را به انحاء مختلف "تسلیم" نماید و هر دردی را به جزء مرگ "دوا و درمان" کند (همان: ۴۰۵). یا مهرالسلطنه که از جایگاه و تمکن مالی کافی برخوردار است تحت هیچ شرایطی تن به ازدواج با قدیم‌السادات نمی‌دهد و در همدستی با دایه خانم زن دیگری را به عقد وی در می‌آورند.

شاخص مهم دیگر در بررسی کارویژه‌های نقشی، تغییر جایگاه و بالتبع انتظارات نقشی افراد در طول زندگی فردی و اجتماعی آنان است. چنین تغییراتی معمولاً در امتداد "چرخه زندگی" (Life cycle) و بر اساس "گذارهای نقشی" (Role transitions) از یک نقش به نقش دیگر رخ می‌دهند. در زمینه‌های سستی‌تر، گذارهای مهم زندگی برای دختران گذار از نقش دختری به همسری از طریق ازدواج، از همسری به مادری از طریق بچه‌دار شدن، از همسری به بیوه‌گی به واسطه مرگ شوهر و ... بودند. در این جوامع، همچنین، ساز و کار "انتقال" از نقشی به نقش دیگر با آداب و آیین‌های پر طول و تفصیل‌تری همراه بود. در بین گذارهای متعدد، گذار به "تأهل" و همسری اهمیت، وزن و آداب و رسوم ویژه و خاص‌تری داشت. از نظر جامعه‌شناختی، ویژگی‌هایی مانند سن و طرفین ازدواج، نحوه انتخاب همسر، محل زندگی، انتظارات از ازدواج و ... مجموعه عناصر معنایی مهمی هستند

که در رابطه با این نوع گذار نقشی مورد توجه و تحلیل قرار می‌گیرند. در رمان زیبا، زینب در سن خیلی پایین، بدون هیچ گونه علاقه، اختیار، آگاهی و یا شور و شعور خاصی به عقد حسین، یکی از خویشاوندان بسیار نزدیکش، در می‌آید تا در کنار برآوردن نیازهای متعدد حسین، در انجام برخی امور خانه‌داری و گله‌داری به خانواده حسین نیز کمک نماید. حسین می‌گوید

... می‌گفتند زینب نامزد تست. من از این صفت چیزی نمی‌فهمیدم... زینب دختر عموی من است، پدر و مادرش مرده بودند، سنش را در آن زمان نمی‌دانم، شاید پنج یا شش یا هفت سال، گویا من از او یک سال بزرگترم (همان: ۸).

بر خلاف زینب، مریم، متأثر از جایگاه والای پدرش، از سوی حسین که بعدها به قیاس‌الدوله اشتها یافت، خواستگاری و به زنی انتخاب می‌شود. در کل، در خصوص ازدواج زنان می‌توان گفت ازدواج زنان در داستان بیشتر ابزاری برای رسیدن به قدرت (برای مثال ازدواج حسین با مریم) یا رسیدن به ثروت (ازدواج نافر جام قدیم‌السادات با مهرالسلطنه) بوده است. همچنین، بر خلاف تصور مرسوم و قاعده شرعی که "ایجاب و قبول" را از لوازم قطعی تحقق عقد ازدواج می‌دانند؛ در مواردی، تحقق عقد ازدواج بدون آگاهی و اطلاع طرفین و با پرداخت پول و رشوه تحقق یافته است. برای مثال، زیبا هنگامی که حسین تمایلی به بستن عقد ازدواج با وی ندارد، می‌گوید

نه سحر کرده‌ام و نه جادو یک بنده خدایی را گیر آوردم و سه تومانش دادم رفتیم خدمت آقای پیشنماز او شد آقا میرزا حسین قیاس‌السلطنه و من شدم زیبا خانم دختر باکره! آقا عقده‌مان را بست. تاریخ قباله را نگاه کن چهار سال است که شوهر منی (همان: ۳۲۵).

چنین وضعیتی به گونه‌ای دیگر در رابطه زوجیت ادعایی قدیم‌السادات با مهرالسلطنه نیز آشکار است. مهرالسلطنه می‌گوید

چند روز پیش [قدیم‌السادات] آمد پشت در اندرون، راجع به اجاره خانه و مصطفی و چیزهای دیگر که به یادم نیست حرف زدیم اما صحبت عقد و نکاحی در بین نبود. مرده بی‌شرف می‌گوید دو نفر شاهد هم داریم معلوم می‌شود دو نفر مثل خودش را همراه آورده بوده. آیا خدا و پیغمبر ما رسم و نکاح را اینجور قرار داده‌اند؟ (همان: ۴۰۶).

در کل دامنه ایفای تقریباً همه نقش‌های سستی زنانه در رمان زیبا در " اندرون خانواده " و در تعامل با اشخاص یا ابژه‌های درون و حول و حوش خانواده بوده است. بیشترین شبکه تعاملاتی بازنمایی شده زنان در اندرون خانواده با افراد خانواده خود یا خویشاوندان نزدیک (ترجیحاً زنان)، اتفاق افتاده است؛ در مواردی نیز که زنان پا را از دایره حریم امن خانه بیرون نهاده‌اند، " امنیت " آن‌ها به صورت جدی از سوی " مردان " تهدید شده و یا اینکه مورد سوء قصد قرار گرفته‌اند. این سوء قصد در زندگی زینب، به عنوان زنی جوان، در عمل ناشایست " حاملگی نامشروع " و در زندگی مهرالسلطنه، پس از فوت همسرش، در مزاحمت دائمی " این سید خدانشناس " برای جاری نمودن صیغه عقد تجلی پیدا می‌کند. مهر السلطنه می‌گوید " آقای قیاس‌الدوله دستم به دامنات. ... یک کاری بکنید، که این مردکه دست از سرم بردارد. ... من بیوه زن بی‌باعث و بی‌بانی را چرا گرفتار این سید خدانشناس کردی؟ " (همان: ۴۰۶).

### ۳.۷ هویت‌پردازی زنانگی

در رمان زیبا، هویت‌پردازی‌های زنانگی بیشتر در تملیک، ابزارانگاری و شئی‌پنداری آن‌ها، مقصرپنداری قربانی، هویت‌یابی از طریق پیوند با مردان و تقدم نهاد خانواده بر هستی انسانی و فردیت زن نمودار می‌شود.

تملیک و شئی‌پنداری زنان: دورکین، شئی‌وارگی را از اساسی‌ترین مکانیزم‌های نابودی هویت زن می‌داند. شئی‌وارگی نه تنها فرد را از هویت انسانی‌اش محروم، بلکه او را به ابزاری تبدیل می‌کند که فقط برای استفاده و بهره‌برداری دیگران وجود دارد. زن در ساختارهای اجتماعی به صورت شیئی نمایان می‌شود که فاقد هرگونه ارزش انسانی مستقل است (Dworkin, 2000: 30). به تعبیر امانت (۱۴۰۰: ۴۲)، در کل زنان ایران، مثل بقیه نقاط دنیای پیشا مدرن، یک چرخه زندگی سه وجهی را تجربه می‌کردند: دختر بودن، که با آنها فقط به عنوان کالاهایی برای عقد ازدواج رفتار می‌شد؛ همسر بودن که کاربردشان تولید مثل بود؛ و مادر بودن که قدرت بدست می‌آوردند و از طریق اختیارات مادرسالارانه پدرشان را کنترل می‌کردند. در رمان زیبا، در نگاه حسین، زینب همچون یک دارایی یا ابژه جزئی تصویرپردازی می‌شود، که می‌تواند بر آن مالکیت داشته باشد. این نگرش به وضوح نشان‌دهنده نگاه مالکانه و شئی‌واره به زنان است که بدین طریق تشخیص‌زدایی (De-identification) و از هرگونه هویت انسانی محروم می‌شوند. انسانیت‌زدایی و شئی‌وارگی با

صراحت در این گفته حسین نمایان است که «جز اینکه ملتفت می‌شدم نسبت تملق و تملکی در کار است و از این رو خیال می‌کردم همچنان که بر شبکلاه و گیوه خود اختیار دارم بر او [زینب] نیز مالکیت دارم» (همان: ۸). شبیه‌سازی به اشیاء جزئی و بی‌مقداری مانند "شبکلاه و گیوه" می‌تواند بیانگر ارزش‌گذاری نازل و تحقیرآمیز زنان و دختران در دوره تاریخی مورد بحث باشد. از نگاهی دیگر، این تشبیه بیانگر این است که وجود زنان به صورت مستقل و مجزای از مردان ارزشمند و مفید فایده نیست؛ همچنانکه شب کلاه و گیوه نمی‌توانند بدون وجود "سر" یا "پا" ارزش و کارکردی داشته باشند.

**الف - هویت‌یابی از طریق پیوندیابی با مردان:** در رمان زیبا، هویت و اعتبار وجودی زنان اغلب از طریق پیوند و تبعیت از مردان تعریف و تثبیت می‌شود. تشخیص‌یابی زنان، بسته به جایگاه و چرخه زندگی‌شان، منوط به داشتن و زیستن زیر سایه "شوهر"، "پدر"، و به عشق "پسر" است. به عبارتی، بدون پیوند با جنس "نرینه" هویت اصیل و راستین زنان محقق نمی‌شود و آن‌ها هویتی مثله شده دارند. در جای جای رمان زیبا چنین هویت‌یابی‌های باواسطه‌ای تصویرپردازی و نمایان است. برای مثال، در نامه پدر حسین به حسین از وی خواسته می‌شود تا به خانه بازگردد، زیرا هردوی «زینب و مادرت از آتش فراق تو می‌سوزند». حتی اگر شوهر "زن متأهلی"، برای مدتی طولانی وی را تنها رها کند آن زن ناچار است برای تحکیم و تثبیت هویت مخدوش شده خودش با مردی "ازدواج" نماید تا در سایه "شوهری" دیگر هویت‌اش تکمیل و زندگی وابسته‌اش را استمرار بخشد. «پدرم به مراجعت من اصرار می‌کرد، می‌نوشت زینب را نباید بیش از این در انتظار گذاشت، از هجر تو شب و روز خوراکش گریه است و البته اگر نیایی به دیگری شوهر خواهد کرد» (همان: ۱۸). مهرالسلطنه، نیز، پس از فوت همسرش با بی‌پناهی و مظلومیت شدید مواجه می‌شود. در جامعه سنتی، فوت همسر به معنای از دست دادن حامی همه‌جانبه، سایبان، پناه و امنیت زن بود و زن بیوه اغلب دامن‌گیر یک زندگی پر از تنهایی، ترس و نگرانی می‌شد. بعلاوه زنان بیوه و بی‌سرپرست، به ویژه اگر آن‌ها محتاج و فقیر باشند، به راحتی، مورد طمع مردانی قرار می‌گیرند که با لطایف‌الحیل گوناگون درصدد صید و فریب آن‌ها برمی‌آیند. حجازی به زبان مهرالسلطنه روایت می‌کند که «من بی‌کس و بی‌پناهم» (همان: ۴۰۶) و «از بیوه زنان بیچاره‌تر هیچکس نیست!» (همان: ۴۱۷). اوج این هویت‌یابی باواسطه را می‌توان در نامه گیتی یافت که

تحلیل بازنمایی هویت زنانگی سستی ... (آرمان حیدری و افسانه نوری) ۶۵۳

بعد از خودکشی‌اش هویدا می‌شود. گیتی می‌نویسد " ... نخواستم این ننگی را که تو [حسین] روی من گذاشتی، به وجود او [پدرم] ببندم، نخواستم دل حساس پدرم از وجود ننگین من دایم در عذاب باشد » (همان: ۴۰۳).

ب- **مقصرپنداری قربانی**: قربانی شدن گونه‌ای ناامنی است. ناامنی‌ای که ابعاد و انواع متفاوتی دارد. بدون شک، یکی از مهم‌ترین انواع ناامنی، ناامنی جنسیتی زنانه است. بدین ترتیب که زنان می‌توانند «قربانی» نگاه‌ها و اعمال تجاوزگرانه مردان دیگر قرار گیرند. نکته جالب این است که در چنین مواردی، زن قربانی از سوی دیگران مهم، اجتماع و حتی خود فرد قربانی «مقصر و متهم» اصلی تلقی می‌شود که باید تاوان سنگین مجرمیت‌اش، و در نتیجه دریافت انگ و طرد شدن اجتماعی، و بر باد دادن آبروی قوم و خویشان مردان «شهیر» خود را به شیوه‌های گوناگونی از جمله " خودکشی " خودانتقام گرایانه بپردازد. در مواردی دیگر، نیز، آثار جرم و روابط جنسی نامشروع را نمی‌توان از بدن فرد زدود. زینب، که بر اثر " حاملگی ناخواسته و غیر مشروع " تمام اعتبار و ارزش اجتماعی خود را از دست داده، ناچار می‌شود یا خودش را در پیشگاه سایه سنگین حرمت «اجتماع» قربانی نماید یا از دیگران، با تضرع و التماس، می‌خواهد زمینه‌هایی او را از طریق هلاکتش فراهم نمایند. در رمان زیبا، زینب پس از بارداری ناخواسته و نامشروع، به شدت برای پرهیز از مواجهه با مجازات سنگین چنین کنشی، خودش را بدون حامی می‌پندارد، از نگاه و تعامل با اطرافیان پرهیز می‌کند و سر به بیابان می‌نهد تا شاید از آلام و رنجش‌های مصائب نسبتاً پیش‌بینی پذیر و بی‌شمار در امان باشد.

... حضار همه به جست و جو [ی زینب] افتادند تا من خودم در اما مزاده مجاور پیدایش کردم مثل طفل ترسیده از من فرار می‌کرد، می‌گفت تقصیر از توسست مرا به حال خودم بذار و برو. باید من بمیرم معلوم شد آبتن است بغلش کردم و به‌زور در گاری گذاشتم و به تهران آمدم (همان: ۲۶۹).

«زیبا گفت: بیا زینب با تو حرف دارد دستم را کشید و برد. مادرم بالای سرش نشسته بود و می‌خندید. گفت: حسین بیا زینب را بکش. هنوز نمرده. دیدی بابایت را که کشتی چه زود؟! زینب نمی‌میرد» (همان: ۳۷۹).

نه تنها زن " قربانی " نابهنجاری‌های جنسی مورد ملامت، لعن، نفرین و طردشدگی قرار می‌گیرد؛ بلکه، فرزند وی نیز از داشتن تمام هویت‌های جسمانی، اسمی، اجتماعی و مدنی

محروم می‌شود و از همان روزِ اوّل تولد، هویت‌اش از طریقِ نامی که بر وی گذاشته می‌شود «خداداد» با «داغ» اجتماعی همراه است که وی را مستحق و مستوجب بدترین عذاب و مجازات ممکن می‌نماید. حسین روایت می‌کند که

زینب زایید و پسری آورد سیاه‌سوخته. مادرم اسمش را خداداد گذاشت. من از این بچه حرامزاده چنان نفرت داشتم که آرزو می‌کردم مادر و طفل هر دو بمیرند و مرا از این ننگ خلاص کنند. حتی الامکان سعی می‌کردم زینب و بچه‌اش را فراموش کنم. درصدد بودم پولی فراهم کنم زینب را با تخمه حرامش به مزینان پس بفرستم (همان: ۳۷۷).

اسناد صفاتی مانند «سیاه‌سوخته»، نام‌گذاری‌ای مانند «خداداد»، القاب تحقیرآمیزی مانند «حرامزاده» و رابطه‌ای ناپسند «مانند نفرت‌آمیز» همگی بیانگر شرایط نامساعد و ناپسند زنِ زناکار و فرزند حاصل از این رابطه نامشروع است. زن و فرزندش که هر دو تا حدودی قربانی شرایط و عمل متجاوزانه دیگران شده‌اند، ناچارند تا آخر عمرشان هویتی مخدوش و روابطی تحقیرآمیز را تجربه، تحمل و تصدیق کنند. البته در مواقعی زنان به خاطر حفظِ شرف و اعتبار و آبروی خود یا خانواده‌شان، بعد از اتهام "رابطه پنهانی" اقدام به خودکشی کامل می‌نمایند. مهرالسلطنه که "بی‌آبرویی" و از دست دادن "شرافت یک خانواده" را "دوای بی‌درد" می‌داند (همان: ۴۰۵)؛ یا گیتی که به خاطر حیثیت پدرش "همه آرزوها و جوانی‌اش" را به گور می‌فرستد از جمله این زنانند (همان: ۴۰۲). البته استراتژی خودکشی تنها به زنان خانواده‌های روستایی و محرومی که اعمال نامشروع آن‌ها در وجود جسمانی‌شان هویدا و متجلی شده (حاملگی) محدود نیست (زینب)؛ بلکه آن زنانی که از طبقات بالا و مرفه‌تر هستند و تنها «انگ بدنامی» و «اتهام بدون اثباتِ تقصیر» دامن آن‌ها و خانواده‌شان را آلوده است نیز برای «تطهیر و رهایی» دامن خود و خانواده‌شان باید خود را سر به نیست کنند تا وجدان دردمند خود و خانواده‌شان، هردو، آرامش داشته و مجدداً بتوانند واجد همان شأن و حرمت اجتماعی سابق شوند. گیتی، دختر «خوشگل و باکمال» متانت‌السلطنه، نمونه‌ای از زنان سنتی متعلق به طبقه بالای جامعه است که برای حفظ آبرو و شرافت خود در برابر شایعات و بدنامی، به خودکشی متوسل می‌شود. این وضعیت نه تنها تراژدی فردی گیتی را نشان می‌دهد بلکه به چالش‌های عمیق‌تر جنسیتی و اجتماعی اشاره دارد که زنان، نه به عنوان «قربانیان» بلکه به مثابه «مقصران» اصلی جرایم‌شان، تخطئه می‌شوند. زنانی که خودشان باید به تنهایی و از سرِ اضطرار با قربانی ساختنِ خویشتن

روحی، اجتماعی و جسمانی‌شان تاوان سنگین جرایم اتهامی‌شان را بپردازند. حسین روایت می‌کند که

گیتی را شنیده بودم خوشگل و باکمال است. ... اما دختر بیچاره را بدنام کردن ... از یکی پرسیدم چه خبر است؟ گفت: جوان ناکامی مرده، از چند نفر دیگر سؤال کردم تا بالاخره یکی گفت: دختر متانت السلطنه خودش را کشته. پرسیدم گیتی؟! گفت بله. به نظر آمد این جمعیت همه می‌دانند که آن دختر نازنین را من کشتم. در جا خشک شدم نه می‌دیدم و نه می‌شنیدم (همان: ۴۰۲).

#### ۴.۷ تقدم نهاد خانواده بر فردیت زن

یکی از ویژگی‌های مهم تفکر سستی، تقدم و اولویت هستی و نیازهای اجتماع، خانواده و گروه بر تمایلات و آرزوهای فردی است. یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های مدرنیته ظهور و تشدید مفهوم "فردیت" (individuality) در تقابل با "اجتماعیت" (communi) است (احمدی، ۱۳۷۳: ۴۲). در اجتماعات سستی فرد نه تنها در برابر اعضای خانواده بلکه در برابر کل اعضای "اجتماع" احساس مسئولیت و وظیفه می‌کرد<sup>۱</sup> در موارد متعدد و کثیری، زنان در رمان زیبا به گونه‌ای بازنمایی شده‌اند که آنها هستی، جایگاه و تداوم شأن و کارکرد خانواده را بر خواسته‌ها و نیازهای فردی خود مقدم داشته یا اینکه آنها ملزم به رعایت چنین ملاحظات گردیده‌اند. این وضعیت به ویژه در خصوص نهاد خانواده صدق می‌کند که از دیرباز از جایگاه و منزلت خاصی در بین ایرانیان برخوردار بوده است. برای مثال، در اپیزودی، نقل می‌شود که مریم، با نیکی و مهربانی خود، نه تنها توجه و محبت دیگران را به خود جلب می‌کند، بلکه با نوازش و پرستاری از مادر دیوانه حسین و نگهداری از پسر زینب، نقش زن سستی خانه‌دار و فداکار را به نمایش می‌گذارد (همان: ۴۲۵). این رفتارهای مریم می‌تواند نشان‌دهنده خودفراموشی و از خودگذشتگی زن سستی در جهت حفظ و آرامش خانواده باشد. گیتی نیز در اعتراف‌اتش، اقدام به خودکشی را تاکتیکی برای حفظ اعتبار و آبروی خانواده خود می‌داند. او با خودکشی، تلاش می‌کند تا شایعات و افتراهای نادرست را از دامن خانواده، به ویژه پدر محترمش، پاک کند و نشان دهد که این اتهامات دروغین است.

پدر جان! می‌دانم از رفتن من چند اندازه رنج می‌برید؛ اما یقین دارم اگر با ننگی که به من بسته‌اند زنده باشم، بیشتر رنج می‌برید. خودم را کشتم، که بگویم این افترا دروغ

است. خواستم این بدنامی را که به دامن پاک پدرم گذاشته‌اند، با خون خودم بشویم. این همه محبت و آرزو را به خاک می‌برم تا از طرف هر که افترا شنیده و دل‌آزرده اعتراض کرده باشم. مرگ من فریادی است که از حلقوم بهتان خورده‌ها تا ابد در فضای این مملکت بلند خواهد شد (همان: ۴۲۵).

## ۵.۷ چارچوب ارزشی - شناختی سنت‌گرایانه

چارچوب ارزشی - شناختی سنت‌گرایانه به دیدگاه‌ها و نگرش‌های مقاوم در برابر تغییر و نوآوری و حفظ سنت‌ها و روش‌های قدیمی اشاره دارد. این نوع تفکر معمولاً تمایل به حفظ وضعیت موجود دارد و مخالف هرگونه تغییرات اجتماعی، فرهنگی یا تکنولوژیک منتهی به اصلاح یا بهبود شرایط اجتماعی است. افراد و جوامع دارای چنین چارچوب فکری‌ای ممکن است در مقابله با نوآوری‌ها و چالش‌های جدید ناکارآمد ظاهر شوند؛ زیرا تمایل دارند به مسیرهای قدیمی و آزموده‌شده پایبند بمانند، حتی اگر این مسیرها دیگر پاسخگوی نیازهای کنونی نباشند (Berger & Luckmann, 1966: 119). در رمان «زیبا»، چارچوب فکری سنتی در شاخص‌هایی مانند «مصلحتی دانستن ازدواج»، «تظاهر زنان به مظلومیت و توسل به گریه و زاری برای احقاق حق خود»، «اعتقاد به خرافات» و «ترجیح نهادگرایی بر حق و حقوق فردی» تبلور دارد. در رمان زیبا، پدران و مادران به عنوان جایگاه‌های مهم و مقتدر درون خانواده، با تحصیل و درس خواندن دختران مخالفت می‌کنند و در عوض پرداختن به کارهای روزمره و درون خانواده را برای آنان مناسب‌تر می‌دانند.

یکی از مبرزترین ویژگی‌های مرتبط با زنان به تصویر کشیده شده در رمان زیبا، فارغ از پایگاه و موقعیت و محل سکونت زنان، مصلحتی جلوه دادن ازدواج‌های آنان است. ماهیت همه ازدواج‌ها از ازدواج زینب با حسین، ازدواج‌های متعدد غیر واقعی و قلابی زیبا با حسین و موچول آقا، ازدواج غیر واقعی مهر السلطنه با قدیم‌السادات، ازدواج مریم با حسین همه به نوعی مصلحتی و در راستای تحکیم علقه خویشاوندی، دستیابی به مطامع اداری و اقتصادی، ثروت و اعتبار بوده است. برای نمونه، حسین به قدیم‌السادات آقا می‌گوید "می‌خواهی که هم چه زن وجیهه‌ای را با این همه ثروت که حاضر نیست با اعیان و اشراف مملکت شوهر کند بیاندازم تو دامت. آنوقت یک خواهش به این کوچکی را از من قبول نمی‌کنی... « (همان: ۴۱۶). البته در مواردی با از بین رفتن هدف و غایت مصلحت

گرایانه ازدواج، این ازدواج‌ها هم از هم می‌گسلند و اعتبار و ارزش چندانی از منظر طرفین ندارند. حسین در آخر رمان و بعد از عدم تحقق هدفش در دستیابی به صندوقچه جواهرات حاکم همدان، به زیبا می‌گوید «چرا حقیقت را نگویم، دیگر از تو چیزی نباید پنهان کنم، جعبه جواهر را که در میان ما بود و ما را موقتاً بهم وصل می‌کرد، دزدیدند و بردند، دیگر ما با هم کاری نداریم» (همان: ۴۴۹). البته بعضی از ازدواج‌ها هم که می‌توانستند در پرتوی عشق، محبت و ابراز صمیمیت دو سویه تحکیم یابند؛ به دلیل قدرشناسی و نادیده گرفتن صداقت زنانه از سوی شوهران، مخفیانه از هم پاشیده یا به ناکجاآبادهایی بر خلاف انتظار ختم می‌شوند. برای مثال، زینب و مریم نمونه و مصداق چنین وضعیتی هستند که هر دو خالصانه در راستای تحکیم رابطه‌شان با حسین کوشیدند اما حسین دیر هنگام و زمانی به این آگاهی می‌رسد که «مادرم را من کشته‌ام این زینب نیم مرده کار من است» (همان: ۳۷۹)؛ یا «فهمیدم که مریم از کفم رفت» (همان: ۴۵۰) که دیگر کار از کار گذشته بود. زیرا «زینب بعد از مدت‌ها رهایی و گدایی، آبستن شده بود» (همان: ۲۶۹)؛ و «مریم با لاله قربان تا صبح در آغوش هم خوابیده بودند» (همان: ۴۴۹).

از دیگر نمودهای عینی و مشخص جهت‌گیری فکری - شناختی سستی تقدیرباوری و «اعتقاد به خرافات» است. اعتقاد و عمل به خرافات در توسل به اعمال «عجیب و غریب و نامعقول» ظهور می‌یابد که برای جلوگیری یا خنثی کردن اثر نیروهای طبیعی در حوزه زندگی بروز پیدا می‌کنند. معتقدان با متوسل شدن به معجون و ترکیب‌های عجیب و غریب و ظاهراً نامعقولی از «اشیاء» می‌خواهند به نتیجه دلخواه و مطلوب خود دست یابند. حجازی، در مواردی باور و عمل زنان سستی به «خرافات» را به منظور حصول نتیجه دلخواهشان برجسته می‌سازد. برای مثال، صدیقه، خواهر دایه مهرالسلطنه، برای جلب محبت سید از «دوای سفیدبختی» که با «شیر دختر» و «مغز موش» ساخته شده بود، استفاده کرد.

به صدیقه رو کردم و با هیبت گفتم دیشب چه بخورد سید دادی؟ گریه‌کنان گفت: یک قاشق دوای سفیدبختی. وقتی که صد دفعه شوهر مرحومم دادم و هر دفعه محبتش زیادت‌ر می‌شد. چه کنم! این دوا را دادم که سید دوستم داشته باشد و دست از سر خانم بردارد. پرسیدم دوا را با چه ساخته بودی؟ گفت: با شیر دختر و مغز موش... (همان: ۴۳۳).

زنان داستان، در موارد متعددی با توسل به ویژگی‌های جسمانی - عاطفی صرفشان در صدد تحقق خواسته‌های خود برآمده‌اند. البته اینکه زنان به کدام حربه و تاکتیک متوسل شده باشند، تا حدی به موقعیت و ویژگی‌های زنان بستگی داشته است. برای مثال، زیبا در موارد متعدد از زمان آشنایی با حسین تا قانع کردن میرزا باقر تا همراه کردن موچول آقا به ویژگی‌های ظاهری و بدنی خود متوسل شده است. برای مثال، زیبا هنگامیکه موچول آقا با طباچه اش وارد می‌شود «جیغ ملیحی زد و چشم و حواس موچول آقا را به خود جلب کرد. با دست و ساعد سر و صورت را می‌پوشانید و می‌گفت بیرون برو بیرون برو مگر نمی‌بینی چادر سرم نیست...» (همان: ۴۱۴). اما در مقابل، مهرالسلطنه برای نجات فرزندش و زینب به خاطر حاملگی‌اش به حربه گریه و فغان و زاری توسل جسته‌اند. ویژگی همه این استراتژی‌ها جلب توجه مردان در موقعیت‌های مختلف به عنوان دیگران مهم و تصمیم‌ساز بوده است.

از دیگر نمادهای تفکر سنتی، نادیده گرفتن و بی‌توجهی یا توجه اندک به عشق، لذات جسمانی و سکسوالیته یا حداقل امتناع از ابراز آشکار و صریح آن است. به تعبیر گیدنز، پیش از صنعتی شدن، نه در انتخاب الگوهای ازدواج عشق یا محبت نقشی تعیین کننده داشت نه خانواده کانون اصلی دلبستگی عاطفی یا وابستگی برای اعضایش بود. همچنین، رابطه جنسی در زندگی زناشویی به عنوان یک منبع لذت تلقی نمی‌شد ... علمای اخلاق و عاملان مذهبی نیز عشق جنسی یا رمانتیک را بیماری می‌دانستند. (گیدنز، ۱۳۷۹: ۴۲۸-۴۲۹). در رمان حجازی، «بی‌خبری» مریم از «خودبینی و شهوترانی و عیاری» از امتیازات و محسنات قابل تقدیر و مایه شکرگزاری همسرش تعبیر می‌شود. «آفتاب امید در دلم سر زد دیدم زنی مثل مریم فرمانبردار و دلداده دارم از خودبینی و شهوترانی و عیاری بی‌خبر فرشته‌ای به لباس انسانی» (همان: ۳۶۶). از دیگر نمادهای تفکر سنت‌گرایانه در رمان زیبا، ارزشگذاری زنان بر اساس اشیاء و امورات مادی متعلق به آنان است. در رمان «زیبا»، فقدان منابع ذی‌قیمت اقتصادی در مواردی مانند اهمیت دادن به «نقش جهیزیه» در کسب رضایت شوهر تبلور خاصی دارد. یا زنان بیوه ناچارند برای گذران زندگی‌شان به هر امر ناخواسته‌ای از جمله «ازدواج اجباری» تن در دهند. برای نمونه، مریم که با فشارهای اجتماعی و مالی مواجه است نمی‌تواند جهیزیه‌ای در خور و قابل قبول همسر تدارک ببیند. از این رو، همسرش با سختی و خشونت با او رفتار می‌کند.

با دختر بیچاره سختی و خشونت کردم که چرا از خانه پدرت جهازی که قابل من باشد نیاوردی! به عجز و زاری افتاد که پدر من هیچ ندارد، هر چه داشت در مدت پانزده سال بیکاری تمام شد، حالا تازه از وقتی که شاهزاده وزیر شده به نانی رسیده! از پولی که شما دادی دویست تومان این اثاثیه را خریده باقی را به طلبکار داد (همان: ۱۷۲).

## ۶.۷ استراتژی‌های رابطه‌ای استحکام بخش سنت

استراتژی‌های استحکام‌بخش سنت به مجموعه رویکردها و تاکتیک‌هایی اشاره دارد که در جوامع برای حفظ و تقویت ارزش‌ها، نظم‌ها و نقش‌های سستی بکار می‌روند (Giddens, 1990). در رمان زیبا، می‌توان گفت زنان در مواجهه با مردان یا قرار گرفتن در شرایط دشوار، نوعی کنش‌ها و واکنش‌های رفتاری، عاطفی و شناختی اتخاذ کرده‌اند که همگی در راستای تحکیم و تداوم وضعیت زیردستی و سلطه‌پذیری آن‌ها بوده است. یا اینکه، این زنان استراتژی‌هایی را اتخاذ نموده‌اند که از سوی اجتماع و مردان تجویز و مجاز تلقی شده‌اند یا در برابر بی‌تعهدی مردان سکوت نموده‌اند که همگی در راستای تثبیت و استحکام موقعیت نابرابر جنسیتی و چه بسا حذف زنان از معادله رابطه دوسویه و برابرگرایانه درون خانوادگی یا اجتماع محدود هستند. برای مثال، مریم، با سکوت در برابر بی‌تعهدی و بدرفتاری‌های همسرش، به حفظ کانون خانواده پایبند می‌ماند. البته شاید ناگزیر از "سکوت" بوده است؛ چون در ساختار جامعه‌ای با اقتصاد کشاورزی - نیمه مدرن زنان فاقد منابع با ارزش اقتصادی و اجتماعی بودند که بتوانند زمینه استقرار زندگی مستقلانه‌ای را برای آن‌ها فراهم کند (افشارنیا، ۱۳۵۷: ۹۳). از دیگر استراتژی‌های رابطه‌ای به تصویر کشیده شده بین دو جنس، در رمان زیبا، "اعمال بی‌حد و حصر انواع خشونت" بر زنانه است که هم ردیف با "ابژه‌های و اشیاء بی‌ارزش" و فاقد هرگونه منابع با ارزش تصور می‌شوند. این زنان در معرض انواع شکنجه‌هایی قرار می‌گیرند که گویی بخشی از "هنجارهای مرسوم و پذیرفته شده" اجتماع و خانواده تلقی می‌شوند. اعمال خشونت حتی در مواقعی که زنان، به تعبیر گیدنز، با استفاده از «قدرت عاملیت» و به بیان فوکو، توانایی «مقاومت» خود، سعی در نادیده گرفتن قدرت همه جانبه مردان دارند، تشدید می‌شود. در چنین مواقعی، مردان، برای مثال حسین، با زور عریان و خشونت غالباً فیزیکی یا اجتماعی مشروع، زنان (زینب) را وادار به اطاعت و پذیرش نقش‌های سستی زنانه می‌کنند. حسین با تحقیر و ضرب و شتم زینب، سعی می‌کند تا ریاست و برتری خود را به او تحمیل کند:

بی‌جهت امر می‌دادم که تپه خاک را در باغچه جابه‌جا کن یا سنگریزه‌ها را دنبال هم بچین، آن‌وقت حرکتی را بر او علامت نافرمانی می‌گرفتم، بر سر و مغزش می‌کوفتم و به زمینش می‌انداختم و گریه‌اش را درمی‌آوردم تا ریاست و برتری مرا خوب احساس کند (همان: ۸).

حسین حتی از عناصر مذهبی به‌عنوان ابزاری برای مشروعیت و توجیه اعمال خشن و تا حدودی توجیه استعمال خشونت روانی علیه زینب کمک می‌گیرد. او با استفاده از نمادها و اصوات دینی، زینب را به اطاعت ترغیب، تشویق و تهدید می‌کند:

به تصور خود مقداری از کلمات روضه‌خوان را یاد گرفته، چادر نماز زینب را دور سر می‌بستم و روی آستانه در می‌نشستم و مثل روضه‌خوان با صدای بلند و حزین آن کلمات را می‌خواندم. زینب به نیت بازی و هم از ترس آزار و کتک من، مؤدب در پای منبر می‌نشست و فریاد و زاری می‌کرد (همان: ۹).

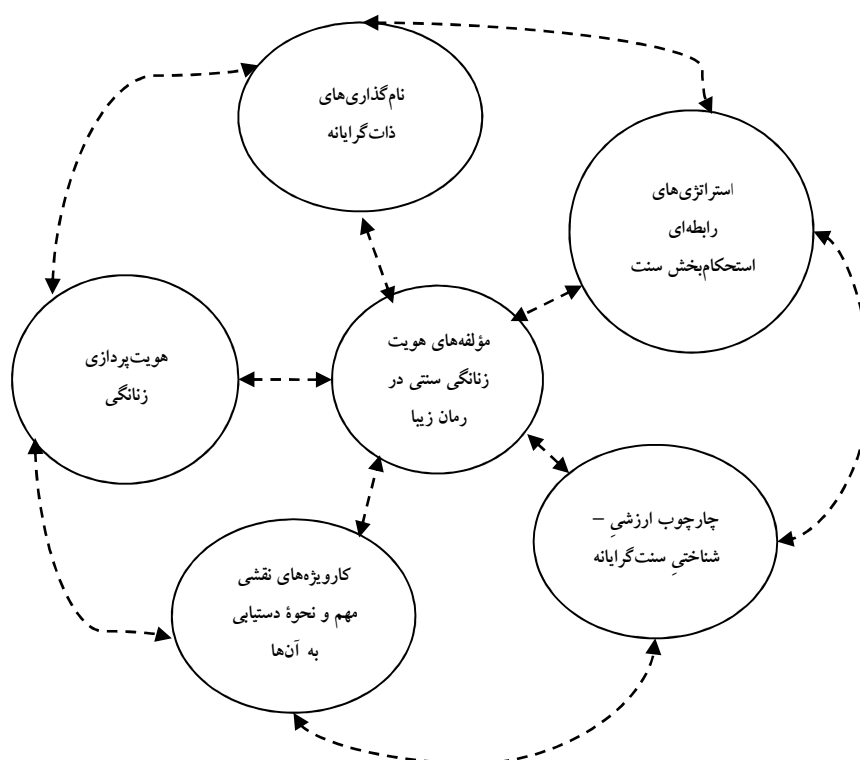
در اپیزودهایی از رمان زیبا، تداوم سنتِ مردسالارانه بر اساس تبدیل شدن "سیطره‌پذیری" به عادت ثانویه زنان رخ داده است. زنانی که اطاعت، تسلیم، سرسپردگی به بخشی از "ذائقه و نگرش طبیعی" آن‌ها تبدیل شده است و به صورت "ناخودآگاه" آن را در زندگی و کنش روزانه‌شان بازتولید می‌کنند. بنابراین، سیطره‌پذیری به یکی از جنبه‌های ثانویه هویت زن بودگی اغلب زنان رمان زیبا تبدیل شده است. این رفتار در سطح خُرد نشان‌دهنده پذیرش و تطبیق اغلب خودخواسته زنان با خشونت‌ها و ستم‌هایی است که به آن‌ها تحمیل می‌شود. در سطح کلان، این وضعیت بیانگر "هژمونی" و سیطره فرهنگ ایدئولوژی مردسالارانه دینی - سستی رایج و دیرینه حاکم بر جامعه است. زنان در چنین جوامعی نه تنها قربانی خشونت‌های روزمره می‌شوند، بلکه به آن خو کرده و خود را مستحق چنین رفتارها و اعمال خشنی می‌دانند. «در موقع عزیمت، بیش از همه زینب ناله و زاری داشت، می‌خواست همراه من بیاید، می‌گفت: الهی من بمیرم! آنجا کی برای تو آبگوشت می‌پزد؟ وقتی اوقات تلخ می‌شود کی را می‌زنی؟ زینب که پیش تو نیست!» (همان: ۱۷). در مواردی نیز زنان براساس اصول "ایدئولوژیک و منابع و الگوهای عملی و مصادیقی دینی" به پیشه کردن صبر و استقامت تشویق می‌شوند. برای مثال، در بخشی از رمان، حسین از زینب می‌خواهد که صبر پیشه کند و به انتظارات سستی وفادار بماند، درحالی‌که خود به دنبال تجربیات و روابط جدید است. حسین با ارجاعات به احادیث و

تحلیل بازنمایی هویتِ زنانگیِ سستی ... (آرمان حیدری و افسانه نوری) ۶۶۱

قصص انبیا زینب را ترغیب می‌کند تا صبوری بورزد و به امید رسیدن به مراحل عالی‌تر معنوی، این راه را ادامه دهد.

به پدرم نوشتم ... اگر زینب مرا دوست دارد صبر کند. ضمناً احادیثی در فضیلت صبر ذکر کردم و حضرات ایوب و یعقوب و زکریا و غیره را مثال آوردم که از صبر به چه مرحله از مراحل قدس و قرب رسیدند ... (همان: ۱۸).

در مجموع می‌توان درهم تنیدگی و روابط چند سویه مجموعه تم‌های معنایی مرتبط با بازنمایی هویتِ زنانگیِ سستی در رمانِ زیبا را به صورت نمودار شماره ۱ به تصویر کشید.



نمودار ۱. عناصر معنایی زنانگیِ سستی بازنمایی شده در رمان زیبا

## ۸. نتیجه‌گیری

این پژوهش به شناسایی، توصیف و تحلیل بازنمایی هویت زنانه سنتی در رمان «زیبا» پرداخته است. تحلیل تماتیک گزاره‌های مرتبط با موضوع و هدف پژوهش نشان داد که عناصر معنایی زنانگی سنتی بازنمایی شده در رمان زیبا را می‌توان ذیل مقوله‌های اصلی و عمده "نام‌گذاری‌های ذات‌گرایانه"، "نحوه‌دستیابی و کارویژه‌های نقش"؛ "هویت‌پردازی زنانگی"؛ "چارچوب‌های ارزشی-شناختی جهت دهنده"؛ و "استراتژی‌های رابطه‌ای" توصیف و تحلیل کرد. نام‌گذاری‌های ذات‌گرایانه بازتاب دهنده این معنا است که انواع نام‌های سنتی، دینی و نام‌هایی که بیانگر جایگاه اجتماعی و سلسله مراتب قدرت خانواده‌های زنان است در رمان زیبا وجود دارد. بر اساس مؤلفه کارویژه‌های نقش، می‌توان گفت نقش اول و مهم زنانی مانند مادر حسین و زینب، پرداختن به کارهای شاق و بی‌اهمیت خانگی (chores) است. آن‌ها به اتفاق دیگر زنان رمان بیشتر به ایفای کارویژه‌هایی مانند شستن ظروف، تیمار فرزندان، تأمین رضایت شوهر و فرزندان با شیوه‌های مختلف، اعمال خشونت‌های سخت و نرم علیه فرزندان کوچک خانواده و در عین حال تحمل انواع خشونت‌های سخت و نرم از سوی افراد ذکور خانواده و ... پرداخته‌اند. بدین ترتیب، دامنه ایفای نقش‌های زنانگی سنتی در "اندرون خانواده" و در تعامل با اشخاص یا ابژه‌های درون و حول و حوش خانواده بوده است. این یافته با نتایج تحقیق ایرانیان (۱۳۵۸) و ولی زاده (۱۳۸۷) همخوانی دارد که ادعا دارند زنان بازنمایی شده در رمان‌های ایرانی تحت تأثیر انتظارات و محدودیت‌های سنتی قرار دارند و تصویر آنان با مفاهیمی چون خانه‌داری و وابستگی همبسته است. البته در این خصوص، کارویژه‌های زنانی مانند زیبا که مدام به "لاله زار" سر می‌زند؛ یا مهرالسلطنه که بنا به ضرورت برای حل مسائل فرزندش به "ادارات" مراجعه می‌کند، استثنایی بر این قاعده کلی هستند.

از نظر نحوه گذار به نقش‌های اجتماعی مهمی مانند "تأهل"، غیرانتخابی بودن مهمترین ویژگی و خصیصه نحوه ورود زنان به این گذارها بوده است. برای مثال زینب ناخواسته و بدون آمادگی ازدواج می‌کند؛ در شرایطی اضطراری باردار می‌شود؛ مهرالسلطنه بدون اختیار، عزادار شوهر و بیوه شده و به ازدواج اجباری تن در می‌دهد. کیسستی و چیستی بازنمایی شده زنان در رمان زیبا (هویت‌پردازی‌های زنانگی) حول و حوش عناصر معنایی و مفهومی متعددی مانند مالکیت بر زنان و شئی‌پنداری زنان، مقصرپنداری زنان قربانی، هویت‌یابی آنان از طریق پیوند با مردان و مقدم دانستن نهاد خانواده بر فردیت زنان

سامان یافته است. این یافته تا حدودی با نتیجه‌گیری ماسپی (۱۴۰۰) همخوانی دارد که می‌گوید رمان نویسان دوره پهلوی اول، اغلب زنان را به‌عنوان قربانیان جامعه مردسالار، تسلیم و منفعل، گرفتار در فقر و سنت‌های محدودکننده به تصویر کشیده‌اند. با این وجود نباید پنداشت زنان کاملاً تسلیم و منفعلانه عمل کرده‌اند؛ زیرا زنان بسته به موقعیت، نوع سرمایه و زمینه اجتماعی زندگی‌شان در برابر سیطره مردانه واکنش نشان داده‌اند. برای مثال، زیبا که نماد "شیطان" تصور می‌شود با تردستی و تظاهر و خودآرایی دیگران را تطمیع نموده است. مهرالسلطنه با حمایت و هماهنگی با دایه خانم، خواهرش صدیقه را به عقد قدیم السادات در آورده و شب هنگام آن را مسموم و به هلاکت می‌رساند. مریم، نیز که حسین وی را نماد "فرشته انسانی" می‌داند؛ نهایتاً از "خیابان لاله زار" و "خانه" لاله قربان "سر برمی‌آورد. به تعبیر باختین، زنانی مانند زیبا به واسطه برجستگی نهاد بازار، به شکلی کارناوال گونه، در صدد استهزاء و به چالش کشاندن مفاهیم و ارزش‌های سستی بر می‌آیند. هویت‌هایی که می‌توانند منادی و نوید بخش ظهور و برجستگی نهادها و هویت‌های جدیدی در جامعه در حال گذار ایرانی باشند.

بر اساس مؤلفه چارچوب‌های ارزشی - شناختی جهت دهنده کنش و واکنش زنان بازنمایی شده در رمان زیبا می‌توان گفت ارزش‌هایی سستی مانند "مخالفت با تحصیل دختران"، "اعتقاد به خرافات" و "ترجیح نهادگرایی بر حق و حقوق فردی" و "ارزشگذاری زنان بر اساس میزان دارایی‌های اقتصادی آنان"، نبود عشق اروتیک و لذات جنسی در روابط زناشویی و خانوادگی "مهمترین زنجیره مفاهیم تشکیل دهنده این مؤلفه هستند. نهایتاً مؤلفه استراتژی‌های رابطه‌ای بازنمایی و روایت شده در رمان، همگی در راستای تحکیم و تداوم وضعیت زیردستی و سلطه‌پذیری زنان بوده است. یا استراتژی‌هایی کنشی - واکنشی بوده‌اند که از سوی مردان مقتدر و اجتماع واجد فرهنگ مردسالار تجویز و مجاز تلقی شده‌اند. بنابراین این استراتژی‌ها در راستای تثبیت و استحکام موقعیت نابرابر جنسیتی و چه بسا حذف زنان از معادله رابطه دوسویه درون خانوادگی یا اجتماع محدود بوده‌اند. این یافته حداقل به صورت غیرمستقیم با نتایج تحقیق پارسی نژاد (۱۴۰۱) ناسازگار است از این حیث که پارسی‌نژاد ادعا دارد رمان‌های فارسی دوره پهلوی اول زندگی روسپیان و شرایط سیاسی و اجتماعی مرتبط با آن‌ها را به شکلی انتقادی بازتاب داده‌اند. به تعبیر فرای، "بیشینه آگاهی ممکن" زنان بازنمایی شده در رمان حجازی اغلب رنگ و بویی سستی پیدا می‌کند. زیرا زنان برای دستیابی به اهداف خود یا شکل‌دهی به

سرنوشت‌شان، به شیوه‌ها و استراتژی‌های فریبکارانه، مظلوم‌نمایی و قربانی خویشتن روی می‌آورند یا ناچارند با التماس، فریبکاری و اقناع مردان آن‌ها را با خود همراه و همگام سازند. برای مثال، زینب که از سر ناچاری و در سن کم درگیر پیوند مقدس ازدواج شده؛ در ادامه زندگی، به خاطر شرایطی مانند مهاجرت حسین به شهر و محدودیت‌های پیش رو، دامنگیر حاملگی نامشروع می‌شود؛ مهرالسلطنه که پایگاه اجتماعی بالایی به تبع همسرش دارد پس از مرگ شوهرش، از سر ناچاری و استیصال، مجبور می‌شود با دیگران عقد ازدواج ببندد؛ یا زیبا که برای رسیدن به رؤیاهای بلندپروازانه خودش را درگیر "تن فروشی" و فریفتن افراد قدرتمند و صاحب جاه و جلال کرده، در نهایت از زندگی دلزده و مأیوس می‌شود. عناصر دلالتی مورد اشاره و برجسته در آغاز، طول و فرجام چنین روندهای بازنمایی شده‌ای می‌توانند همگی بیانگر بخشی از وجوه "متناقض" زندگی در حال گذاری باشند که زنان روایت شده در رمان زیبا با آنها می‌زیند و در ظاهر با سکوت، نادیده گرفتن نیازهای خود و حتی خودکشی به آن تداوم و استحکام می‌بخشند. در نهایت، راوی به نقل از حسین، عشق، صمیمیت و ابراز دوستی واقعی را اکسیر زندگی خانوادگی، تداوم و تحکیم روابط زناشویی معرفی می‌کند.

به عبارتی، مؤلفه‌های زنانگی سنتی بازنمایی شده در رمان زیبا به مثابه عناصری معنایی در ارتباط متقابل با یکدیگر توانسته‌اند روایتی منسجم، فهم پذیر، منطقی و معقول از سیمای زنانگی سنتی در رمان زیبا ارائه کنند. روایتی که تا حد زیادی متناسب با وضعیت تاریخی - فرهنگی منازعه آمیز و پرتنش جامعه ایرانی در حال گذار در دوره پهلوی اول است. به تعبیر لوکاچ، تنش‌های درونی شخصیت‌هایی مانند زیبا، گیتی، مهرالسلطنه و زینب می‌تواند بازتاب دهنده تنش‌های "کلیت" جامعه ایرانی در دوره پهلوی اول باشد که به واسطه مجاورت، رقابت و یا تضاد نهادهای مهمی مانند بازار، خانواده، استقلال طلبی فردی و ... نمود پیدا می‌کنند. پایان غم انگیز زینب، گیتی، زیبا، مریم همگی می‌توانند بیانگر پایان، به تعبیر فرای، تراژیک شخصی و اجتماعی زنانی تلقی شود که هر یک با تجربه ناخوشایند نوعی خاص خود مواجه می‌شوند.

با وجود پیشینه آگاهی سنتی، نحوه بازنمایی زنان متأثر از ویژگی‌های جسمی - روانشناختی متفاوت، شرایط سنی خاص، تعلق به طبقات و پایگاههای متفاوت متکثر و چند گونه بوده است. بر این اساس، بر خلاف نظر لوکاچ، نمی‌توان چنین ویژگی‌ها و استراتژی‌های متنوع و متکثری را ذیل عنوان واحد، کلیت‌بخش و یکدست کننده "زن"

سستی توصیف و تحلیل نمود. زیرا، گروههای متعددِ زنان بازنمایی شده در رمان متأثر از ویژگی‌های ظاهری، جایگاه خانوادگی، محل مسکونی و وضعیت اقتصادی خود، بر اساس شاخص‌های مختلف، به گونه‌های متفاوت و متکثری بازنمایی شده‌اند. به عبارتی، زنان به گونه‌هایی شیطان صفت، فرشته صفت، پاکدامن و باشرافت و بی‌بند و بار در انواع نقش‌ها و کنش‌های گوناگون ارزیابی و به تصویر کشیده شده‌اند. چنین وضعیتی بیشتر متناسب با نظریه فرای است که می‌گوید ادبیات شکل‌های مختلف قدرت را به نمایش می‌گذارد. در رمان "زیبا"، زنانی مانند زیبا و مهرالسلطنه نمایانگر قدرت نوعی هستند که فراتر از حد انتظار است، جایی که آن‌ها از طریق شجاعت و نقض قواعد اجتماعی، نقش‌های جدید و تأثیرگذاری را برای خود می‌سازند. برعکس، شخصیت‌هایی مانند زینب و مادر حسین، نمونه‌هایی از تقلید پایین هستند که بیشتر به حفظ سنت‌های موجود و پذیرش نقش‌های تعریف شده توسط جامعه اختصاص دارند.

در مجموع مقایسه کردن نتایج این تحقیق با تحقیقات پیشین مستلزم احتیاط و دور اندیشی خاصی است. زیرا منابع مورد بررسی، اهداف و سؤالات تحقیق؛ در نتیجه، مؤلفه‌های بازنمایی شده و کانونی مورد توجه و در نهایت نتیجه‌گیری‌های پژوهشی محققان متفاوت بوده است. مضاف بر اینکه نتایج پژوهش‌های کیفی تا حد زیادی متأثر از خلاقیت و سطح تحلیلی ترجیحی مورد نظر پژوهشگر است. بر این اساس است که گفته می‌شود مهمترین معیار برای ارزیابی نتایج پژوهش‌های کیفی میزان انسجام، سازگاری و فهم‌پذیری ادعاهای مورد نظر محقق متناسب با سؤالات و اهداف پژوهشی خاص وی می‌باشد.

## پی‌نوشت

۱. برای توضیح بیشتر نگاه شود به روشه، گی، پیشین.

## کتاب‌نامه

- آژند، یعقوب. (۱۳۶۳). *ادبیات نوین ایران*، چاپ اول، تهران: امیرکبیر.
- احمدی، بابک. (۱۳۷۳). *مدرنیته و اندیشه انتقادی*، چاپ اول، تهران: مرکز.
- استعلامی، محمد. (۲۵۳۵). *ادبیات دوره بیداری و معاصر*، تهران: انتشارات دانشگاه سپاهیان انقلاب ایران.

۶۶۶ جامعه‌پژوهی فرهنگی، سال ۱۷، شماره ۱، بهار ۱۴۰۵

- افشارنیا، علیرضا. (۱۳۵۷). *زن و رهایی نیروهای تولید*، تهران: انتشارات پیشگام.
- امانت، عباس. (۱۴۰۰). *تاریخ مدرن ایران*. تهران: واگرد.
- برکت، بهزاد (۱۳۸۷). «هویت و بازتاب آن در رمان»، *ادب پژوهی*، شماره پنجم، تابستان و پاییز ۱۳۸۷، ۶۱-۹۰.
- پوینده، محمدجعفر. (۱۳۷۷). *درآمدی بر جامعه‌شناسی ادبیات*، تهران: نقش جهان.
- تادیه، ژان ایو. (۱۳۷۷). *جامعه‌شناسی ادبیات و بنیانگذاران آن*. ترجمه محمد جعفر پوینده، تهران: نقش جهان.
- جمالزاده، محمدعلی. (۱۳۲۷). *مقدمه کتاب دلیران تنگستانی* تصنیف محمدحسین آدمیت، چاپ چهارم، تهران: انتشارات بنگاه آگاه.
- جمشیدی‌ها، غلامرضا و فولادیان، مجید. (۱۳۹۰). «بررسی تحولات فرهنگ عمومی در ایران بر اساس تحلیل نامگذاری»، *مطالعات فرهنگی و ارتباطات*، سال هفتم، شماره ۲۴، پاییز، ۴۰-۵۹.
- حاج سید جوادی، حسن. (۱۳۸۲). *بررسی و تحقیق در ادبیات معاصر ایران*، چاپ اول، تهران: انتشارات گروه پژوهشگران ایران.
- حجازی، محمد. (۱۳۴۵). *رمان زیبا*، تهران: شرکت سهامی افست.
- حسنی، راضیه، و اخوان کاظمی، مسعود. (۱۳۹۹). «ناجینش زنان و تغییر در مناسبات اجتماعی در ایران»، *جامعه‌پژوهی فرهنگی*، دوره ۱۱، شماره ۳، ۵۹-۸۵.
- حقوقی، محمد. (۱۳۷۷). *مروری بر تاریخ ادبیات و ادبیات امروز ایران*، جلد اول (نثر - داستان)، چاپ اول، تهران: قطره.
- حیدری، آرمان؛ ملک احمدی، حکیمه. (۱۳۹۸). «تحلیل بازنمایی زن در گفتمان اعتدال: تحلیل گفتمانی سخنرانی‌های حسن روحانی»، *پژوهشنامه زنان*، سال دهم، شماره چهارم، زمستان ۱۳۹۸، ۲۷-۴۸.
- \_\_\_\_\_. (۱۴۰۳). *دستنوشته‌ها و سؤالات خودم*. بی‌جا: بی‌تا.
- دهقانی، حمیده؛ حیدری، آرمان؛ رضایی، رضا؛ و مرادی، رامین. (۱۴۰۲). «ارزیابی و نقد جامعه‌شناسانه بازنمایی هویت زنانه در رمان‌های محمد حجازی (هما، زیبا، پریچهر)». دوره ۱۶، شماره ۶۲، صفحات ۷-۱۴.
- دوبووار، سیمون (۱۴۰۲). *جنس دوم* (۲ جلدی). ترجمه قاسم صنعوی. تهران: انتشارات توس.
- روح‌الامینی، محمود. (۱۳۷۹). *نمودهای فرهنگی و اجتماعی در ادبیات فارسی*. چاپ سوم، تهران: نشر آگه.
- زیما، پیرو. (۱۳۷۷). *جامعه‌شناسی رمان از دیدگاه یان وات، لوکاس، مایر، گلدمن، باختین*. ترجمه محمد جعفر پوینده، تهران: نقش جهان.

## تحلیل بازنمایی هویت زنانگی سستی ... (آرمان حیدری و افسانه نوری) ۶۶۷

زیما، پیرو. (۱۳۷۷). *روش‌های تجربی و دیالکتیکی در جامعه‌شناسی ادبیات*. ترجمه محمد جعفر پوینده، تهران: نقش جهان.

سپانلو، محمدعلی. (۱۳۷۴). *نویسندگان پیشرو ایران از مشروطیت تا ۱۳۵۰*. چاپ پنجم، تهران: انتشارات نگاه.

شفیعی، سمیه سادات. (۱۴۰۳). «جایگاه اجتماعی زنان در تحلیل آثار زنددخت شیرازی؛ به سوی تحقق جایگاه بدیل در عصر پهلوی اول»، *جامعه‌پژوهی فرهنگی*. مقاله آماده انتشار.

طوسی، خواجه نصیر. (۱۳۵۶). *اخلاق ناصری*، به کوشش مجتبی مینوی و علی رضا حیدری، تهران: خوارزمی.

عباسی، سمیه؛ موسوی، منصور. (۱۳۹۳). «نگاهی به موقعیت زنان ایران در دوره پهلوی از سال ۱۳۰۰ تا ۱۳۳۲ ش»، *پژوهش نامه زنان*، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال پنجم، شماره اول، صص ۵۹-۸۲.

غزالی، امام محمد. (۱۳۶۱). *نصیحه الملوک*، به کوشش جلال‌الدین همایی، تهران: بابک. فرمانفرمایان، ستاره. (۱۳۷۸). *دختری از ایران*، ترجمه ابوالفضل طباطبایی، تهران: کارنگ. کامشاد، حسن. (۱۳۸۳). *نثر نوین فارسی*، ترجمه جواد طهوریان، مهیار علوی مقدم. سبزوار: آژند، چاپ اول.

کلاتر ضرابی، عبدالرحیم. (۱۳۶۱). *تاریخ کاشان*، تهران: بابک. کیانی قلعه سرد، سروش، و ارسلان بد، محمدرضا. (۱۳۹۳). «توانمندسازی اقتصادی زنان با نگاهی به تجربه ژاپن». *همایش ملی زن و توسعه پایدار روستایی*.

گیدنز، آنتونی (۱۳۸۰). *پیامدهای مدرنیت*، ترجمه محسن ثلاثی. چاپ دوم. تهران: مرکز. گیدنز، آنتونی (۱۳۷۸). *تجدد و تشخیص جامعه و هویت شخصی در عصر جدید*. ترجمه ناصر موفقیان. تهران: نی.

لوونتال، لئو (۱۳۸۶). *رویکرد انتقادی در جامعه‌شناسی ادبیات*، مترجم محمدرضا شادرو چاپ اول، تهران: نشر نی.

لوکاچ، جورج. (۱۳۹۷). *جامعه‌شناسی رمان*، ترجمه محمدجعفر پوینده، تهران: ماهی. کولاکوفسکی، لشک. (۱۳۸۷). *جریان‌های اصلی در مارکسیسم (جلد سوم)*. ترجمه علی میلانی، تهران: اختران.

مقدمی، محمد تقی. (۱۳۹۰). «نظریه تحلیل گفتمان لاکلا و موف و نقد آن»، *معرفت فرهنگی و اجتماعی*، سال دوم، شماره دوم، بهار ۱۳۹۰، ۹۱-۱۲۴.

میرعابدینی، حسن (۱۳۸۰). *صدسال داستان‌نویسی ایران*، جلد ۲، چاپ دوم، تهران: نشر چشمه.

نجان، ریحانه، نماینده جورابچی، تکتم. (۱۴۰۳). «تحلیل جامعه‌شناختی نارضایتی از بدن در بستر فرهنگ معاصر ایران مورد مطالعه: زنان مشهد»، جامعه‌پژوهی فرهنگی، مقاله آماده انتشار. هاشمی‌نژاد، قاسم (۱۳۹۲). *بوته بر بوته* (آثار معاصران در بوتۀ نقد)، چاپ دوم، تهران: هرمس.

- Berger, P. L., & Luckmann, T. (1966), *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Garden City, NY: Anchor Books.
- Braun, V. & Clarke, V. (2012), Thematic analysis. In H. Cooper, P. M. Camic, D. L. Long, A. T. Panter, D. Rindskopf, & K. J. Sher (Eds), *APA handbook of research methods in psychology*, Vol. 2: Research designs: Quantitative, qualitative, neuropsychological, and biological (pp. 57-71). Washington, DC: American Psychological Association.
- Dworkin, Andrea (2000), *Scapegoat, The Jews, Israel, and Women's Liberation*, New York: Free Press.
- Giddens, A. (1990), *The Consequences of Modernity*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Marshall, Gordon (1998), *A Dictionary of Sociology*. Oxford: Oxford University.
- Naeem, Muhammad; Ozuem, Wilson; Howell, Kerry; and Ranfagni, Silvia (2023), A step-by-step process of thematic analysis to develop a conceptual model in qualitative research, *International Journal of Qualitative Methods*, Vol. 22, 1-18.
- Smith, P., & Riley, A. (2009). *Cultural theory, an introduction* second edition). Singapore: Blackwell.
- Taylor, Charles (2000), *The Ethics of Authenticity*. U S A: Harvard University.
- Turner, J. (2003). *The Structure of Sociological Theory*. UCLA, U S A: Wadsworth Publishing Company.
- Westerling, Allan (2010), "Posttraditional Families?" [http:// www.magenta. Ruc. dk/paes/ forskorskolen/program/ info/ active](http://www.magenta.Ruc.dk/paes/forskorskolen/program/info/active) 2005.